

DUJE RENDIĆ - MIOČEVIĆ

ZLATNI NAKIT IZ HELENISTIČKO - ILIRSKE
NEKROPOLE U BUDVI

ZLATNI NAKIT IZ HELENISTIČKO-ILIRSKE NEKROPOLE U BUDVI

Les bijoux d'or de la nécropole hellénistico-illyrienne de Budva

DUJE RENDIĆ—MIOČEVIĆ

U bogatom kulturno-umjetničkom inventaru antičkog doba u našim krajevima — posebno u primorskom pojasu starog Ilirika — istaknuto mjesto pripada proizvodima antičkog zlatarstva, prvenstveno zlatnom nakitu. Kako se tu u većini slučajeva radi o importiranim predmetima, koji su tokom vremena vršili utjecaj ne samo na ukus i modu ondašnjih stanovnika naše obale, već i na domaću zlatarsku ili njoj srodnu zanatsku proizvodnju, korisno je i s aspekta domaće ilirske umjetnosti, njenih uzora i njena razvoja pobliže upoznati svaki takav nalaz i nastojati uočiti njegove bitne karakteristike. Takva će nas stilsko-umjetnička analiza nesumnjivo približiti raznim proizvodnim centrima antičkog zlatarstva, s kojima su naši krajevi bili u vezi, i omogućiti da eventualno utvrdimo putove njihova kretanja do ilirskih obala ili unutrašnjosti.

Importirani zlatarski proizvodi imali su — poput uvezenog oružja, oruđa, raznovrsnog nakita i, osobito, keramike — odlučujući utjecaj u formiranju ilirsko-rimske provincijalne kulture, iako dobrim dijelom potječu iz predrimskih vremena. Grčki import, u vezi s najranijim trgovačkim pothvatima s Egejskog, Sredozemnog i Jonskog mora, očituje se na našim obalama još mnogo prije razvoja zapadnodorske kolonizacije u ovom dijelu Jadranskog mora.¹ Osnutkom sirakuško-velikogrčke kolonije Isse na Visu — koja je, kako sam već drugdje na to upozorio², među svoje prve stanovnike-koloniste ubrojila i još sasvim nehe-lenizirane mesapske Ilire s današnje apulijske obale — ove trgovačke veze između dviju jadranskih obala postaju osobito žive. Grčko-ilirski grad Gnathia svojom poznatom proizvodnjom posuđa, koje je kod stanovnika naše obale bilo u velikoj cijeni, osvaja ilirsko tržište. Tako su i na ekonomskom planu nastavljene i produbljivane veze između isejskih kolonista, koji su se uskoro razgranali po našim obalama (Korčula, Trogir, Stobreč i t. d.), i njihovih matičnih krajeva na suprotnoj, ali blizoj, obali. U prvo vrijeme ta je trgovina imala prvenstveno podmirivati potrebe domaće potrošnje na čitavom području isejskog saveza, kojemu se — iako je pretežno morao imati ekonomsko-političko značenje — dadu

sagledati amfikiionijski oblici.⁴ U drugoj fazi, kad je Issa već i sama započela proizvodnjom artefakata, koje je dotle samo uvozila (keramika), intenzivna trgovina vrši se i s Ilirima, pa grčki proizvodi dopiru duboko u ilirsku zemlju. Skupa s keramikom, koja je najviše traženi artikal, prodiru u ilirske krajeve i drugi proizvodi grčkih radionica, među kojima, dakako u manjim količinama, i nakit.⁴

Ne samo Issa, već i druge grčke kolonije na našoj obali razvijaju — usporedo s ekonomskim usponom — intenzivnu zanatsko-umjetničku proizvodnju,⁵ koja uvjetuje njihov dalji ekonomski i kulturni preobražaj i napredak. To nas obavezuje da s više kritičnosti prosuđujemo i cjelokupnu kulturnu i zanatsko-umjetničku baštinu antike u našim krajevima, vodeći računa i o mogućim proizvodnim centrima i radionicama na području Ilirika. To, svakako, posebno vrijedi za zlatarske i druge zanatske radionice, koje su izrađivale predmete (uključujući i nakit) u metalu.⁶ Treba pretpostaviti da su neke od njih djelovale i u posve ilirskoj sredini, u nedovoljno još poznatim proizvodnim centrima, koji su bili pod jačim ili slabijim utjecajem stranih radionica ili putujućih zlatara i zanatlija. Ovi utjecaji dolazili su uglavnom iz grčkih gradova na epirskoj obali (Dyrrhachij, Apollonija), u Velikoj Grčkoj (Tarent), na Siciliji, ali također i s područja Egejskog mora i istočnog Sredozemlja. To su krajevi, iz kojih potječu i uvezeni primjerci nakita i drugih zanatskih proizvoda s naše obale.

Nakit ide u red najskupocjenijih uvezenih proizvoda antičkog doba na našoj obali. Njegove ograničene pojave — s izuzetkom posljednjeg velikog nalaza iz Novog Pazara ili davno već poznatog primjera iz Trebeništa — očito su dokaz slabog interesiranja šireg domorodačkog stanovništva za takve skupe predmete. Nažalost, još nemamo jednog sistematskog pregleda antičkog nakita u našim krajevima,⁷ iz kojega bismo mogli sagledati ne samo aktivnost ilirskih krajeva na tom području i njihovu moć apsorpiranja tih skupocjenih proizvoda, već donekle upoznati i ukus, kulturnu razinu i umjetničke prohtjeve barem onog dijela stanovništva, koji je bio glavni potrošač tih dragocjenosti.

Antička arheologija i oni koji su je predstavljali u predratnoj Jugoslaviji propustili su, ako ništa drugo, a ono barem naučno fiksiranje rijetkog i jedinstvenog takvog nalaza zlatnog nakita, otkrivena u Budvi pred posljednji rat (1938).⁸ Prilikom kopanja temelja za gradnju današnjeg hotela »Avala« (v. T. I, 1), uz samu obalu zapadno od gradskih bedema, došli su na vidjelo brojni antički grobovi, koji su pripadali dijelom starijoj ilirsko-grčkoj, a dijelom mlađoj ilirsko-rimskoj nekropoli stare Budve. Grobovi su bili opremljeni raznolikim materijalom i priložima, među kojima se osobito isticao bogat zlatni nakit. Neobične okolnosti ovoga nalaza, osobito s obzirom na ograničenu mogućnost djelovanja stručnjaka koji su pohitali da ga ispitaju, uzrokom su, da nekropola nije mogla biti stručno istražena te da ni do danas nemamo o njoj zadovoljavajućeg stručnog izvještaja,⁹ posebno o uvjetima nalaza, količini i tipologiji u njoj pronađena nakita. Dok je zbog komercijalne dinamike gradnje hotela, koja je izazvala otkriće ove značajne antičke nekropole, nepovratno upropaštena naučna dokumentacija nalaza, i dok je još za samih radova dolazilo do nekontroliranog¹⁰ njihovog sabiranja, zlatni je nakit — bez prethodnog utvrđivanja njegova inventarnog stanja i repertoara — ostao gotovo do danas naučno ne-

poznat i neproučen, najvećim dijelom u rukama privatnika, koji su mu pomalo, no sve više, zametali trag.

Danas, nakon više od dva decenija, gotovo je nemoguće, u odsutnosti ikakve dokumentacije, terenske i materijalne,²¹ pisati o ovom nalazu, pa i sa skromnijim pretenzijama. To je utoliko teže — dapače je gotovo i nemoguće — što smo, u težnji da otrgnemo potpunom zaboravu jedan od najvažnijih antičkih nalaza na našoj obali, prisiljeni da se pri njegovoj kakvoj takvoj obradi uglavnom koristimo fotografijama — učinjenim, prilikom otkrića, bez naučnih pretenzija²² — koje danas manje više predstavljaju jedinu, slikovnu, dokumentaciju o tome. Koliko je poznato, svega je jedan primjerak iz tog bogatog inventara zlatnog nakita budvanske nekropole dospio u jedan naš muzej;²³ to je ujedno i jedini sigurni primjerak, koji sam, obrađujući ovaj nakit, imao prilike i mogućnosti studirati iz originala, dok sam se za sve ostale morao zadovoljiti već navedenom fotodokumentacijom, ukoliko se nije katkada ukazala i potreba da sitne i nedovoljno jasne predmete identificiram i registriram per analogiam, na osnovi dobro poznatih srodnih primjeraka iz drugih, vanjskih nalazišta. Dio budvanskih nalaza, u privatnom posjedu u Kotoru,²⁴ bio je u posljednje vrijeme ponuđen na otkup nekim našim muzejsko-arheološkim ustanovama, pa ima nade da će konačno naći svoje pravo mjesto. Bilo bi poželjno da ovaj vrijedni inventar, koji dokumentira veze našeg južnog primorja s grčkim svijetom u doba razvoja grčke kolonizacije na istočnom Jadranu, ostane dokumentom tih odnosa i in situ, t. j. da nađe svoje mjesto u jednoj od naših ustanova koje već djeluju na tom području, gdje će njegova prisutnost imati i svoje potpuno naučno opravdanje.

Lokalitet, koji je dao ovaj vrijedan arheološki nalaz, poznat je među gradovima antičke Ilirije još i prije razvoja grčke kolonizacije na istočnom Jadranu. Ime Budve prvi, čini se, spominje Sofoklo u jednom fragmentu (zabilježenu u Etym. M. 207, 13), navodeći, da se grad nalazi blizu ušća rijeke Drima (Βουδοίη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῆσιν ἐνάσθη).²⁵ Ime grada poznato je i drugim antičkim piscima — spominju ga još Pseudo-Skylak, Filon, Ptolemej, Plinije, Ravenat, Stefan Bizantinac i dr. — ali se ono kod njih javlja u različitoj grafiji.²⁶ Ova se činjenica, vjerojatno, dade protumačiti pokušajima, da se ovo, inače ilirsko, ime što čvršće veže uz postojeću tradiciju, koja je osnutak grada dovodila u vezu s Kadmovim dolaskom u Piriju i njegovim kultom u tim krajevima, smatrajući Budvu grčkom naseobinom. Izvorni oblik ovog toponima sačuvao se, najvjerojatnije, u Ptolemejevoj i Plinijevoj grafiji, u kojoj se javlja poznati ilirski sufiks *-ua*. Već kod Stefana Bizantinca, koji nam je zabilježio onu staru tradiciju o Kadmovu eponimatu — u parafrazi Filonova teksta — vidimo da Budva nije bila grčki, već ilirski grad (Βουδοίη, πόλις Ἰλλυρίδος), a s time su u skladu i podaci koje o antičkim gradovima na ilirskoj obali — grčkim i ilirskim — daje prvi sačuvani njen opis, Περίπλους Pseudo-Skylaka. Nijedan poznati nam izvor, koji spominje među grčkim naseobinama. S obzirom na njen položaj na Jadranu, nedaleko od razvoja grčke kolonizacije na našoj, to jest ilirskoj obali, ne navodi Budvu

grčkih gradova na epirsko-ilirskoj obali (Apollonija, Dyrrhachij), Budva bi bila sigurno našla mjesta kod antičkih pisaca i kroničara o razvoju spomenute kolonizacije, da je u njoj imala barem kakvu ulogu. Dobar primjer za to pruža nam Polibijev podatak o isejskim naseobinama Traguriju i Epetiju (osobito ovoj drugoj¹⁷, o kojoj, inače — osim nedovoljnih tragova u t. zv. »kiklopskim« zidovima — nemamo sigurnih arheoloških potvrda). S druge strane, slučaj Salone, koja se nigdje u izvorima ne spominje kao grčki grad ili naseobina (arheološko-epigrafski nalazi pružaju međutim za to izvjesne indicije) — uz vrlo brojne, naprotiv, potvrde o njenom ilirskom, pa rimskom karakteru — opominje na oprez, te će, po mome mišljenju, oba spomenuta primjera — a takvih će možda biti i više — trebati razmotriti u svijetlu jednog drugačijeg, slobodnijeg gledanja na problem karaktera i razvoja grčke kolonizacije na našim obalama. Već sam drugdje upozorio na to¹⁸ (s jačom ću se arheološkom argumentacijom naknadno još vratiti na taj problem), da u Saloni nemamo očekivati neku čvršću i posebnu gradsku zajednicu (πόλις) isejskih Grka, iako je izvan sumnje da je na njenu teritoriju živio priličan broj kako isejskih tako i tragurijskih građana, koji su tu imali nekih vitalnih ekonomskih interesa među ilirskim, kasnije dapače i rimskim življem. Slično pretpostavljam i za Budvu. Dosadašnji nalazi i arheološka otkrića nisu pružili dovoljno elemenata za oživljavanje stare tradicije o grčkom karakteru ovog južnoilirskoga grada, jer se velik dio spometog materijala daje vrlo lako protumačiti importom, odnosno jakim ekonomsko-trgovačkim i kulturnim vezama ovoga dijela Ilirije sa susjednim grčkim krajevima. Zasad najjače argumente u prilog spomenute teze, kojoj mnogi naši učenjaci još poklanjaju i pažnju i vjerodostojnost, po mome su mišljenju grčki nadgrobni spomenici (stele v. T. I, 2), kakvi se javljaju i u drugim grčkim naseobinama na našoj obali, posebno u dorskoj Issi, jer oni nesumnjivo govore o tome da je i u antičkoj Budvi živio i umirao — uz domorodački ilirski živalj — i grčki elemenat, čija se prisutnost u tom gradu može opravdati nizom ekonomskih aktivnosti u Iliriji. Već sam izrazio mišljenje da u ovom ilirskom gradu ne smijemo gledati neku definiranu urbanu zajednicu grčkih doseljenika, u smislu klasičnog polisa. No zato je sasvim opravdano pretpostaviti postojanje neke druge, manje zajednice — vjerojatno trgovačke faktorije ili slično — kako to pretpostavljam i za samu Salonu, u kojoj je također nađeno pisanih grčkih spomenika (javnih i sepulkralnih). Za Salonu sam već ranije utvrdio, da je njen grčki živalj pravno ostao u zajednici s obližnjim gradom Tragurijem, čijim su se građanima salonitanski Grci još u Cezarovo doba osjećali i priznavali.¹⁹

Točan položaj antičke Butue još nije ustanovljen. Za njeno lociranje u području današnje Budve navode se, obično, ove dvije mogućnosti: po jednoj verziji stari grčko-ilirski grad treba tražiti na poluotoku (negda otoku?), na kome je smješten današnji istoimeni gradić, t. j. unutar njegovih srednjovjekovnih zidina, gdje su u višim mahova utvrđeni razni arheološki ostaci iz kasnijeg, rimskog perioda (mozaici i sl.), a po drugoj, ovo se znamenito antičko naselje razvilo uz južne obronke brežuljka Spasa,²⁰ uz koje se nalaze ostaci stare arhitekture. I jedan i drugi položaj konfiguracijom posve odgovaraju antičkim, ilirskim i grčkim, gradovima na našoj obali (Rider, Issa, Narona,²¹ pa

Iader, Epetij²³ i dr.), koji predstavljaju tip zbijenih, dobro branjenih naselja. Ipak, ne treba isključiti ni tu mogućnost — za koju bi trebalo željeti nove i jake arheološke potvrde — da su oba spomenuta lokaliteta (ne ulazeći u njihov prioritet ni karakter) bila nastanjena već u rano antičko doba. Upravo na prostoru koji ih dijeli, odnosno povezuje, razvila se tokom vremena prostrana nekropola, koja je u bogatoj stratigrafiji dala niz tipološki raznolikih grobova i nadgrobničkih spomenika²⁴ iz oba poznata ritusa. Prema najranijim i najkasnijim nalazima u njoj (u ove posljednje spadaju i rijetki nalazi s kršćanskim motivima 5.-6. st.) vijek njena trajanja penje se gotovo na jedno tisućljeće. S obzirom na to, trebat će donekle korigirati Abramićevo mišljenje,²⁵ da su grobovi s inhumacijom u ovoj nekropoli odreda stariji od onih s incineracijom, t. j. da pripadaju periodu grčke kolonizacije. Stratigrafski položaj grobova s inhumacijom u budvanskoj nekropoli, napose njihove tehničko-konstruktivne odlike te prilozi koji se u njima javljaju, nesumnjivo pokazuju da u tu kategoriju grobova ide i znatan broj rimsko-ilirskih, kasnoantičkih i kršćanskih spomenika.

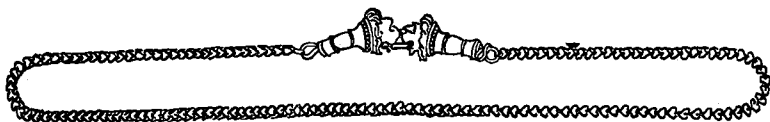
Zlatni nakit, nađen u budvanskoj nekropoli, ne možemo danas — zbog navedenih razloga — upotrijebiti za određivanje kronologije spomenutih tipova grobova. No on datira, zato, i to prilično precizno, sam sebe, a timé donju granicu trajanja nekropole određuje najmanje u vrijeme razvoja grčke kolonizacije na našoj obali, s intenzivnim cvatom u rano helenističko doba.

U spomenutom članku u »Glasniku narodnog univerziteta Boke Kotorske« navodi Abramić sav poznati mu tada inventar zlatnog nakita novootkrivene nekropole u Budvi, koji je, po njegovu sudu, iz »jednog groba«.²⁶ Taj grob sadržavao je, po Abramiću, ove zlatne priloge: četiri agrafe u obliku dvaju slova Ω (omega), dva zlatna »đerdana« s lavljim glavama na krajevima, jedan masivni zlatni prsten s karneolom i broš-medaljon s poprsjem bakantice odnosno Arijadne. To su, uglavnom, predmeti odnosno dijelovi nakita koji su zajedno reproducirani na jednoj od već spomenutih suvremenih fotografija fotografa J. Šuljka. Uz tu su fotografiju, kao razglednice, kolale svojedobno još dvije, na kojima je bio prikazan drugi raznovrsni nakit iz tih nalaza. Čini se, sudeći po onome što je tada bilo objavljeno u štampi o ovim nalazima, da ni samim izvjestiteljima nisu bili poznati svi ti raznovrsni primjerci nakita, jer bi ih, barem sumarno, bili spomenuli. No, ni spomenute tri fotografije-razglednice nisu obuhvatile sav tada nađeni zlatni nakit, kako se najbolje vidi iz ove djelomične njegove rekonstrukcije. Već je Abramić ovaj nalaz prikazao u ponešto proširenom repertoaru u svom referatu na Šestom međunarodnom kongresu u Berlinu²⁷ (1939), dodavši već spomenutim predmetima još jednu zmijoliku narukvicu s natpisom te jedan prsten s velikim skarabejom. S obzirom na tako prošireni inventar nakita, za koji su nedostajali podaci o mjestu nalaza, Abramić je tada mislio da potječe iz dva groba. U prilog tog mišljenja govore i dalji primjerci nakita, koji sve više obogaćuju njegov repertoar, te se postavlja pitanje, nije li među grobovima budvanske nekropole bilo i više njih s takvim priložima. J. Petrović u svom članku u »Umetničkom pregledu« još sumarnije govori o

zlatnom nakitu budvanske nekropole. On spominje samo »zlatni nakit u jednom ženskom grobu«,²⁷ ali ga ni sumarno ne opisuje; možda tu spadaju »u rubinu izrađene glavice na krajevima zlatnih lančica«²⁸ o kojima govori nešto dalje, spominjući pri tome i zlatni prsten sa skarabejom, poznat još Abramiću.

Ovi oskudni podaci, zabilježeni od stručnjaka, koji su u vrijeme otkrića budvanske nekropole imali — prema njihovu vlastitom svjedočanstvu — kakve takve mogućnosti da izbliza prate dalja istraživanja, daleko su od toga da dadu ma i približnu sliku o kvantitetu i kvaliteti zlatarskih proizvoda, koji su tada došli na vidjelo. Ovaj pokušaj rekonstrukcije čitavog nalaza, koji će neminovno i dalje ostati torzom, pokazat će ipak koliko smo danas, više od dva decenija nakon toga otkrića, bliže istini i realnijoj ocjeni njegovog značenja i vrijednosti. Nema nikakve sumnje da će i ovakvo objavljivanje dijela građe antičke nekropole u Budvi izazvati potrebu da se na sličan način objavi i ostali njen kulturni inventar, koji je, u cjelini gledan, još gotovo posve nepoznat u naučnom svijetu. Treba se nadati da će naučna savjest prevladati i kod onih koji još u svojim privatnim zbirkama ili posjedu imaju dragocjenosti, koje mogu dopuniti, pa i korigirati, podatke sabrane u ovom radu. Jedan od najvećih njegovih nedostataka je upravo taj što ne raspolaže osnovnim metrološkim podacima, a tako ni onima o stanju sačuvanosti, točnom mjestu nalaza, čuvanja i sl. Iako se kataloški način obrade materijala, koji je ovdje odabran radi preglednosti, ne može pravo ni zamisliti bez takvog aparata, mislim da je bolje i ovako prikazati budvanske zlatne nalaze, na koje je bio već pao veo zaborava, a budućnosti prepuštiti da njihova objava i valorizacija — u smislu gornjih desiderata — bude što dostojnija njihove prave vrijednosti. Budvanski zlatni nakit dragocjen je isječak iz kulturno-umjetničke baštine antike. S tog aspekta, a posebno s razloga što su takvi nalazi kod nas, posebno na primorju, vrlo rijetki, on je vrijedan prilog proučavanju naše domaće prošlosti u antičko doba. Treba željeti da se ovo rasuto kulturno blago što prije i u što većoj mogućoj mjeri nađe u hramu. Muza, na dohvataj nauci. Kad bi tu sreću imala upravo Budva!

Sl. 1.

OPIS INVENTARA

(Tipovi i primjerci budvanskog nakita)

A) Ogrlice

1. Ogrlica u obliku lančića od presavijenih »osmica« sa zoomorfnim – životinjskim – ukrasom (Sl. 1 i T. IV, 2).

Lančić je satkan od 165 malih presavijenih »osmica« od tanke zlatne žice; na oba kraja završava se lavljim protomama od iskucana zlatnoga lima, u čije otvorene i profilirane vratove ulazi zaobljena cilindrična perla od druge, obojene, mase (granat, koralj, staklena pasta?). I drugi, nešto uži, kraj perla ima kapicu u obliku proširenog i konkavno profiliranog obruča od zlatnog lima, koji se jednom većom karičicom povezuje s lančićem. Jedan krak ove karičice ide kroz perlu i lavlju protomu te se, kao ekstremitet koji izlazi kroz usta životinje, pojavljuje jednom kao mali obruč, a drugi put kao kuka (za kopčanje ogrlice). Spomenute perle, koje su najvjerojatnije bile crvenkasto-smeđe boje, davale su ovoj ogrlici – kao i većem broju drugih budvanskih primjeraka nakita – karakterističan element bihromije.

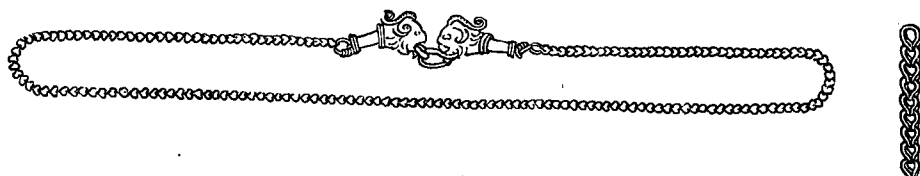
Ogrlica ima više analogija u poznatim primjerima helenističkog nakita. Bližu analogiju predstavlja ogrlica iz Tarenta, koju Becatti (*Oreficerie antiche*,⁹⁹ T. XCIX, br. 377 b) datira u drugu polovinu 4. st. prije n. e. Budvanska ogrlica – čiji je lančić nesumnjivo zreliji i kvalitetniji rad – pripadat će vjerojatno ranom 3. st., u koje vrijeme, otprilike, Marshall (*Catalogue of the Jewellery*⁹⁹, T. XXXVI, br. 1964) datira jednu sličnu ogrlicu s rogatim lavljim protomama (v. naše brojeve 2 i 3). Lavlje protome, slične gornjoj, nalazimo i na jednoj drugoj ogrlici kod Marshalla (n. dj. T. XXXVII, br. 1960), koja je, inače, sasvim drugog tipa, ali se datira u isto to vrijeme.

Naušnica se nalazila u privatnom posjedu (vlasnik R. Homen iz Kotora).

2. Ogrlica u obliku lančića s teriomorfnim ukrasom, slična prethodnoj (Sl. 2 i T. II, 1; VII 2).

Lančić, znatno duži od br. 1 (35 cm), ima 230 sitnih karičica, oblikovanih na isti način, t. j. presavijanjem malih žičanih »osmica«. Od prethodne ogrlice ova se razlikuje još jedino u tome, što je ovdje lavlja protoma, nešto drugačije kon-

cepcije i jače naglašenih realističkih crta, prikazana s rogovima (rogovi su stilizirani u obliku slova S). Perle, koje čine prijelaz od lančića na teriomorfne krajeve ogrlice, ovdje su nešto dulje i ravnih linija (u obliku konusoidna valjka). Oba im kraja uokviruje dvostruko profilirani prsten od zlatnog lima; onaj na široj strani ujedno je vanjski obrub životinjske glave. Ni ovdje nije moguće utvrditi od koje su mase spomenute perle, koje su čitavoj ogrlici davale karakter bihromna nakita.

Sl. 2.

Potpunu analogiju ova budvanska ogrlica ima u već citiranom primjerku kod Marshalla (n. dj., T. XXXVI, br. 1964), gdje su s mnogo kraćeg lančića (svega 87 karičica) nestale bojene perle. U pogledu ekstremitetnih ukrasa, u bihromiji, ovamo spada i raskošna ogrlica iz Capue (Marshall, n. dj., T. XXXVII, br. 1966), gdje su još odlično sačuvane i obje perle »u obliku prekinutog konusa« izrađene od tamnog granata. Sličnu protomu rogatog lava, u istoj funkciji, nalazimo i na jednom ulomku ogrlice kod Siviera (*Gli ori e le ambre*⁸¹ str. 32. br. 87), a također i na narukvici iz poznate zbirke Stathatos (Amandry, *Collection H. Stathatos*,⁸² str. 82, sl. 48 dolje, desno); sve navedene ogrlice potječu iz 3. st. prije n. e. U to vrijeme treba datirati i ovu budvansku ogrlicu (v. i njen pendant br. 3), u kojoj dolazi do punog izražaja zreli helenizam te visok kvalitet izrade.

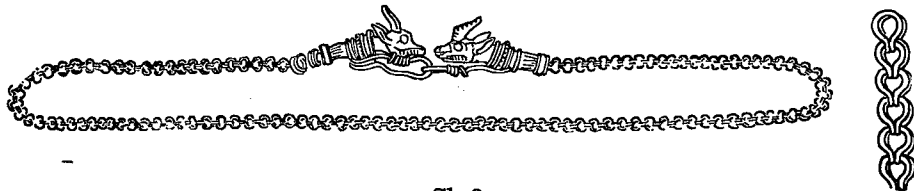
3. Ogrlica u obliku lančića s teriomorfnim ukrasom, posve slična prethodnoj (T. II, 2; VII 3).

Nešto je duža od prethodne (38 cm) i sastoji se od 240 malih karičica od presavijenih »osmica«. Nedostaje joj jedna od dviju perli, zajedno s obodnim kolutićem.

4. Ogrlica u obliku lančića s teriomorfnim ukrasom (Sl. 3 i T. III, 1).

Lančić je izrađen od oko 120 karičica već opisanog oblika presavijenih »osmica«. Krajevi ogrlice, t. j. njeni teriomorfni ekstremiteti, tehnološki se razlikuju od svih dosad opisanih primjeraka. Perla, izrađena od nepoznate obojene mase (koralj, granata, jantar ili staklena pasta?), dosta je kratka i ima poznati cilindrično-stožasti oblik. Širi joj kraj uokviruje široki i višestruko profilirani obruč od zlatnoga lima; on je bikoničnog profila, s naglašenim srednjim rebrom, koje je ukrašeno u pseudogranulaciji. Taj obruč ima funkciju ovratnika, iz kojega izlazi protoma životinje: na jednom kraju ogrlice to je, čini se, glava goveda (krava, vo?) s rogovima, a na drugome, možda, konja(?), s veoma istak-

nutim ušima. Glave su, čini se — za razliku od svih dosad opisanih — izrađene od masivnog zlata. Umjesto uobičajene tehnike iskucavanja, ovdje je bila upotrebljena tehnika tokarenja i urezivanja: jasno su uočljive površine plošno-poligonalnog oblikovanja lica, a također i urezi, kojima su istaknuti rogovi i dijelovi pokriveni dlakom. S obzirom na masivnost protoma, koje nisu bile perforirane, sistem provođenja žice za kopčanje (karičica i kuka) morao je biti druga-

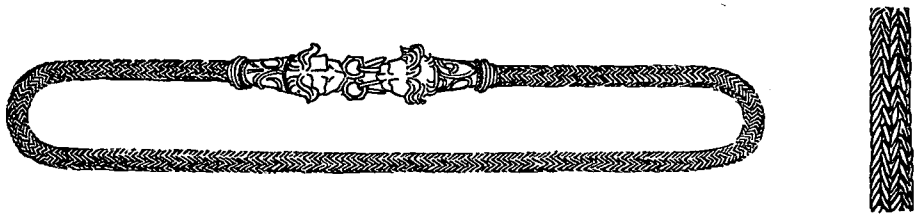

Sl. 3.

čije proveden: žica je tu tekla izvana, t. j. uz donji dio protoma. To je rješenje znatno nagrdivalo čitavu ogrlicu, jer je još više isticalo i inače odveć dugu kuku za kopčanje. Čitava ogrlica kvalitetom zaostaje za ostalim nakitom iz ove nekropole, uza svu tehničku dotjeranost pojedinih ukrasnih elemenata, pa i samoga lančića: u njoj, naime, nije postignut idealan sklad svih komponenata, koji odlikuje najveći dio budvanskog nakita.

Za lančić ogrlice vrijede analogije navedene pod br. 1 — 3; potpune pak analogije ogrlici (osobito što se tiče tehnike i modelacije životinjskih protoma), nisu mi poznate.

Ogrlica se, vjerojatno, može datirati nešto ranije od prethodnih, možda još potkraj 4. st. prije n. e.

Sl. 4.

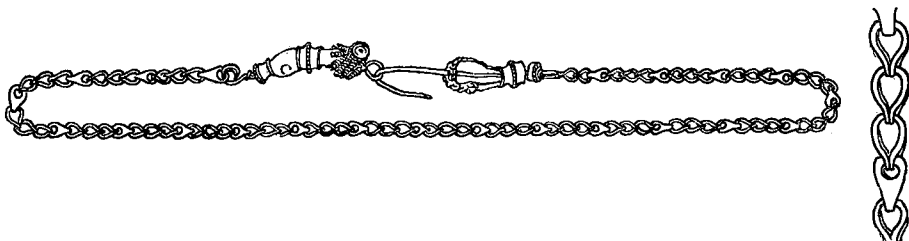
5. Ogrlica u obliku višestruko pletenog lanca s teriomorfnim ukrasom (Sl. 4 i T. III, 2).

Lanac je satkan od višestrukog niza lančića od sitnih karičica; poligonalnog je presjeka te je posve nalik na pleteno užje (»cordone a maglia«, »c. trinato a maglia«, »chainette à double emmaillement«). Krajevi lanca završavaju lavljim

protomama, vrlo fine izvedbe u tehnici iskucavanja. Protome izlaze iz cilindrično-stožastih tuljaca od zlatnoga lima; tuljci su ukrašeni vitičastim šarama u filigranu od granulirane niti (»filo godronato«). Monohromno komponirani ekstremiteti ogrlice — za razliku od naprijed opisanih — imali su, kao ekvivalent bihromnim efektima, ornament na glatkoj površini tuljca, koji je ovdje zamijenio perlu. Tuljci su, s uže strane, završavali višestruko profiliranim prstenom (obručem), poput onih na perlama u br. 4, ali nešto bogatije ukrašenim (dva granulirana prstena). Iz lavljih žvala, na krajevima ogrlice, izlaze dvije okrugle karičice odnosno dvije kuke za kopčanje. Ogrlica se, ipak, nije tako jednostavno kopčala, već je bila proširena još jednim, i to vanredno lijepim i bogato ornamentiranim ukrasnim predmetom: agrafo u obliku t. zv. »Heraklova čvora« (*nodus Hercules*) odnosno motiva »osmice« (t. j. dvaju ukrštenih Ω); agraфа je, također, na krajevima imala po dvije karičice za kopčanje. (Njen opis dan je pod br. 31).

Ne znajući potpunih analogija ogrlici, upozorit ću ovdje na stanovite srodnosti u detaljima između nje i drugih nekih poznatih mi primjeraka antičkih ogrlica. Slični lanci javljaju se već vrlo rano u antičkom zlatarstvu, ali se njihova upotreba može pratiti sve do rimskog doba. Najrodnije primjerke lancu budvanske ogrlice donosi Becatti (n. dj., br. 341 i 342). Obje ogrlice — danas u

Sl. 5.

muzeju u Tarentu — potječu iz 3. st. prije n. e. (Sr. kod Becattija i vrlo kasni primjerak br. 522, iz Pompeja, koji autor široko datira: 1. st. prije n. e. — 1. st. n. e.; ogrlicu reproducira i Siviero, n. dj., T. 138 i 139, br. 168; usp. kod njega i T. 147, br. 185, gdje je reproducirana još jedna pompejanska ogrlica iz istog vremena). Uz navedene primjere upozoravam i na one iz poznate kolekcije Stathatos (Amandry, n. dj., T. XXX, br. 215 i T. XLII, br. 251), porijeklom iz istočne Makedonije odnosno Tesalije. — Završni ukras budvanske ogrlice (lavlje protome i izduženi tuljci od zlatnog lima, ornamentirani vinjetama) imaju vrlo blizu analogiju u jednom primjerku kod Marshalla (n. dj., XXXVII, br. 1968; usp. također i br. 1969), gdje ogrlica — iz 3. st. prije n. e. — ima sasvim drugačiji lančić. Siviero (n. dj., T. 76 i 77, br. 63) donosi, također, primjerak ogrlice s takvim završetkom; ta je ogrlica (iz 4. st. prije n. e.), međutim, izvedena u plošnoj varijanti čipkaste pletenice. — Kao približnu analogiju kombinaciji ukrasne kopče u obliku »Heraklova čvora« s ogrlicom — bez obzira na njen oblik — navodim primjerak iz kolekcije Stathatos (Amandry, n. dj., T. XXXII, br. 223; v.

i sl. 49 i 50), za koji nije baš pouzdano utvrđeno da li čini organsko jedinstvo. Sličnu — iako mnogo jednostavniju — kopču, u istoj funkciji i položaju, reproducira i Marshall (n. dj., T. XXXV, br. 1958). Zanimljivo je, da su i na toj ogrlici (nađena na Cipru, a potječe iz 3. st. prije n. e.) lavlje protome jedinstveno komponirane s tuljkom od zlatnoga lima, također bez težnje za bihromijom. Za budvansku ogrlicu može se, također, samo pretpostaviti da je nađena u stanju, u kojemu ga prikazuje suvremena fotodokumentacija. Za autentičnost toga govore bi spomenute karičice na agrafi, koje se slažu s rasporedom kopča na ogrlici.

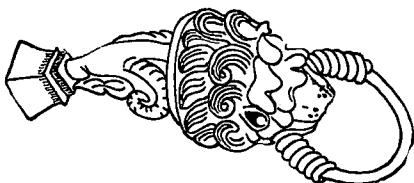
S obzirom na to da svi detalji u navedenim primjerima upozoravaju na 3. st. prije n. e., kao na vrijeme kad je ovaj tip ogrlica (lanac, kopča) bio osobito u modi, čini se da je potpuno opravdano u to vrijeme punog razvoja i razmaha helenizma datirati i ovaj prekrasni budvanski primjerak.

6. Ogrlica u obliku bihromnog lančića s antropomorfnim ukrasom (Sl. 5 i T. IV, 1).

Lančić se sastoji od već poznatog tipa karičica od zlatne žice (dosta krupnijih od naprijed opisanih), koje se u pravilnom ritmu — u omjeru 3:1 — izmjenjuju sa sličnim karičicama od neke druge, obojene, mase (granat, koralj, jantar, karneola, staklena pasta?). Ova pravilna izmjena 72 zlatne i 24 smeđe ili zagasito crvene karičice pojačavala je bihromno obilježje ogrlice, koje su joj davali spomenuti antropomorfnosti ekstremiteti. Antropomorfnosti elemenat, kao ukras ogrlice, javlja se ovdje po prvi put među budvanskim nakitom, i to u omiljenoj helenističkoj varijanti negrida. Isti motiv (glava crnca) ima i jedna, s ovom ogrlicom stilski posve srodna, naušnica iz istog nalaza (v. br. 21). Negroidne glave (na jednom kraju je lik muškarca, a na drugom žene), u funkciji perforirane perle, bile su izrađene također od nepoznate bojene mase,³³ sudeći po analogijama, vjerojatno su bile od granata, karneole, jantara ili staklene paste u boji puti negrida (ni jedna od dviju glava-perli nije se sačuvala). Glave su zapravo bile bihromne, jer je kosa — u obliku kalote s bujnim kovrčama — bila od zlatnoga lima i žice (filigrana). Kosa crnca i crnkinje nije tretirana istovetno: kod prvoga je (slično kao i na naušnici br. 21) prikazana u obliku malih, okruglih i nejednakih kovrča, s jako naglašenom plastičnošću, a kod crnkinje je izvedena u obliku omiljene ženske t. zv. »Melonenfrisur«. Velika rozeta (možda vidljivi dio ukosnice?) na zatiljku krase ovu minuciozno i bogato urešenu glavu, koja je remek djelo filigranske umjetnosti i helenističkog zlatarstva uopće. Prijelaz od lančića k negroidnim protomama-perlama čine (kao i kod br. 1 — 4) cilindrično-stožaste perle od iste (?) bojene mase kao i spomenute karičice. Od tih perli sačuvana je samo jedna, i to ona uz glavu crnkinje (na njoj se vidi plitko, oblo udubljenje, koje primjećujem i na još nekim primjercima antičkog nakita). Perle su bile flankirane, kao i na drugim sličnim primjercima, »okovima« od zlatnog lima; na užoj, t. j. lančiću bližoj strani vršio je tu funkciju valjkast, profiliran tamburić, a na suprotnoj strani širok bikonični obruč (oblikom sličan onima na ogrlicama br. 3 i 4), iz kojega su, kao iz naročita ovratnika, izlazili vratovi negrida. S obzirom na sistem kopčanja ogrlice treba spomenuti uobičajeno, primitivno, sredstvo: kuku i karičicu, koje su izbijale iz tjemena negrida i time

Značajno kvartile estetsko jedinstvo i vizualni ugođaj ove najljepše ogrlice iz budvanske nekropole.

Ogrlica ima više analogija u antičkom nakitu, kako gledana u cjelini tako i u pojedinim svojim elementima (oblik i struktura lančića, negridi i sl.). Najpotpuniju analogiju pruža prekrasna ogrlica u zbirci Stathatos (Amandry, n. dj., T. LI, br. 277). Tu se, u vrlo malome lančiću (ukupno 54 karičice!) karičice od zlatne žice izmjenjuju s onima od karneole (I) u brzem ritmu, t. j. posve ravnopravnom odnosu 1:1. Još jednu ogrlicu tog tipa, ali s teriomorfnim (protome kože), a ne antropomorfnim ukrasom — izvedenim također u divergentnom bihromnom materijalu — nalazimo u spomenutoj zbirci Stathatos (Amandry, n. dj., T. XLII, br. 249), a u istu kategoriju — barem što se tiče strukture lančića — ide i ogrlica iz napuljskog Narodnog muzeja (Siviero, n. dj., T. 98 i 99 — uz jednu neoznačenu tablu u boji — br. 84; Becatti, n. dj., T. CXVIII, br. 434); prekrasna ta ogrlica ističe se polihromnim kolorističkim efektima: karičice od zlatne žice alterniraju tu s onima od crvenkasto-ljubičastog granata (od granata su i ostali ukrasni elementi ogrlice, u obliku stupića) u ritmu 2:1. Analogije samcm antropomorfnog-negroidnog ukrasu s budvanskih ogrlica nalazimo na dvjema ogrlicama iz Britanskog muzeja (Marshall, n. dj., T. XXXVI, br. 1961, 1962), koje su po strukturi lančića, inače, sasvim različite od njih. S

Sl. 6.

Sl. 7.

obzirom na tretiranje kose, koje je sasvim slično frizuri crnkinje na našoj ogrlici, čini se, da su tu — u oba navedena primjerka — izraženi ženski likovi, iako Marshall (n. mj.) to registrira samo za ogrlicu br. 1962. (Za ogrlicu br. 1961, naprotiv, izričito navodi da sadrži »the head of a negro and a negress respectively«.) Uz ove posljednje primjere treba pripomenuti, da im pojedini elementi nisu međusobno dovoljno usklađeni, pa se tako negridi — koji su drugdje osobito istaknuti — gotovo gube.

Sve spomenute ogrlice, koje pripadaju ovom tipu (posebno tipu negrida), datiraju se u 3. st. prije n. e. S obzirom na to, ovu dataciju usvajam i za budvansku naušnicu, koja bogatstvom i kvalitetom izradbe zauzima među njima istaknuto mjesto.

Ogrlica je u privatnom posjedu kod g. R. Homena iz Kotora.

7. Teriomorfni ukras: završni dio ogrlice (?) (Sl. 6 i T. V, 4).

Lijepo izrađena lavlja glava od zlatnoga lima, u tehnici iskucavanja. Glavu uokviruje dvostruki red pramenova kovrčaste grive. Iz usta zvijeri izlazi povećana karika, u obliku obruča, kome su krajevi vidljivog dijela gusto omotani tankom žicom. Između lavlje protome i piramidaste, profilirane osnovke umetnuta je ovnujska glava; na glavi ovna su jako istaknuti rogovi, koji su savinuti prema dolje. Čini se, da u ovom dijelu teriomorfnog ekstremiteta ogrlice — koji se ponavlja i u br. 8 — imamo već zapaženu zamjenu za obojenu perlu ili limeni tuljak (v. br. 5); na nj se, vjerojatno, izravno nastavlja izgubljeni lančić ogrlice.

U pitanju datiranja ovog ukrasnog elementa moramo se, zbog nedostatka drugih elemenata, uzdržati, no očito je da će i on, kao i br. 8, ići u isti vremenski okvir kao i najveći dio ovoga nakita.

8. Teriomorfni ukras s ogrlice (?), sličan prethodnome (Sl. 7 i T. III, 5).

Na ovnujsku glavu — koja se i ovdje, u plitkom reljefu, nadovezuje na lavlju protomu, glavni ukrasni motiv ogrlice — nastavlja se mala pravokutna pločica iskošenih bridova; ta pločica s jedne strane uokviruje kvaderu sličan uložak, koji je čitav ovaj teriomorfni završetak ogrlice spajao s nestalim lančićem.

B) Narukvice

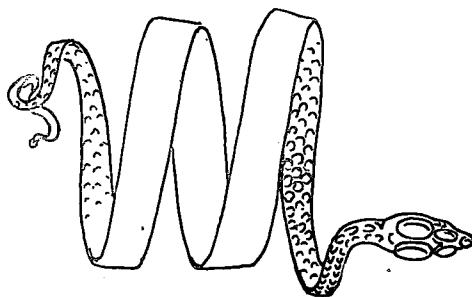
9. Spiralna zmijolika narukvica od zlatnoga lima (Sl. 8 i T. VII, 1).

Narukvica je tankoga plošnoga presjeka, poput vrpce (»nastriforme«), s dva i po zavoja. Srednji dio, koji je najširi te obuhvaća gotovo dva zavoja, potpuno je gladak i bez ikakva ukrasa s vanjske strane, dok su krajevi, koji se postepeno sužavaju i završavaju u zmijske ekstremitete, ponešto masivniji i plastičniji, predstavljajući jedine realistički oblikovane dijelove reptila. Ovi su dijelovi istodobno s vanjske strane označeni negativni tragovi vide se na unutrašnjoj površini) — koje pokrivaju znatan dio površine ogrlice, osobito u predjelu vrata. Vrat zmije postepeno se sužava, a onda naglo, pod kutom od 45°, skreće u horizontalnom smjeru i prelazi u trapezoidnu izduženu glavu s plastično izraženim duguljastim očima. Glava je od svih dijelova ove zmijolike narukvice najplastičnija i najmasivnija, ali je još uvijek izražena jednostavnim sredstvima, koje je pružala sama osnovna masa narukvice, zlato, bez detaljnijih realističkih i gotovo naturalističkih elemenata (usta s jezikom i zubima) i bez pomoći kromatskih efekata plemenitog kamenja, kojim su najčešće na sličnim narukvicama, iz relativno kasnijeg doba, pojačavani efekti očiju reptila.²⁴ Drugi ekstremitet reptila, rep, na mjestu gdje se počinje naglo sužavati plastično se zaobljuje i u obliku odeblje žice vijuga tvoreći spiralni čvor. S nutarnje i vanjske strane narukvice, na glatkoj površini, po sredini, ugravirano je tehnikom uboda (»en pointillé«) ime ΔΥΣΑΓΟΡΑΣ, koje je danas sasvim čitko samo iznutra (Sl. 9); od imena na vanjskoj strani sačuvano je samo nekoliko slova.

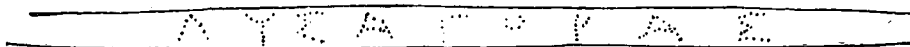
Promjer narukvice: 3,5 — 3,7 cm; dužina: 3,8 cm; (najveća) širina trake: 0,9 cm; težina 24,8 gr.

Narukvica se, kao jedini primjerak iz velikog budvanskog nalaza zlatnog nakita, koji je odmah dospio u jedan naš muzej, čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

Tipološki, naša je narukvica srodna brojnim zmijolikim narukvicama helenističkog doba, iako su ove redovito dane s većim realizmom, pojačanim kolorističkim efektima — upotrebom paste ili drugog plemenitog materijala — te

Sl. 8.

Sl. 9.

su na znatno većem tehničkom nivou. Kao najbliže analogije spominjem narukvice iz zbirke Stathatos, Amandry, n. dj., T. XLV br. 255, XLVI 256/7 (s ugraviranim imenom ΖΩΙΑΑΣ) 258/9, XLVII 260/1 i sl. 260) te one u napuljskom Narodnom muzeju, Siviero, n. dj., T. 156-159, br. 202 (v. i Becatti, n. dj., T. CXLII br. 499). Svi navedeni primjerci datiraju se relativno kasno, u posljednje razdoblje helenizma i u rano rimsko doba (1. st. pr. n. e. — 1. st. n. e.), no s obzirom na to da je taj tip narukvice poznat u čitavom razdoblju helenističke umjetnosti, a naš se primjerak u mnogočemu razlikuje od navedenih, koji su nesumnjivo mlađi, ne će se ni on moći mnogo kasnije datirati od ostalih primjeraka budvanskog nakita, koji, kako smo vidjeli, uglavnom potječu iz 3. st. pr. n. e.

C) Naušnice

10. Naušnica u obliku okrenute piramide (Sl. 10 i T. VIII, 3).

Piramida nije masivna već je satkana od niza ukrasnih elemenata, izvedenih u tehnici filigrana i granulacije, uz primjenu t. zv. globula. S profilirane kvadratne osnovke, koja je odozgo ukrašena nizom granuliranih piramidica od po šest odnosno tri zrna (one se izmjenjuju u pravilnom ritmu: smještene su u

uglovima i po sredini stranica), izvija se visoki piramidalno oblikovani trn od zlatne žice; njemu na suprotnoj strani, gdje se ponovno sastajao s osnovkom piramide, a valjda i kopčao, uspravno je smještena omanja masivna rozeta od većih granula. Sama je piramida satkana od ovih elemenata: uz osnovku naokolo teče vijenac od malih listića od zlatnoga lima, uokvirenih filigranom, na koji se u idućem redu, uz izvjesnu brojčanu redukciju (umjesto po pet sa svake strane četiri), nastavlja niz malih kolutova s jagodicom po sredini (umbo), koji zatvara prvi pojas trodjelno komponiranih ploha piramide. Drugi je pojas, za razliku od prvog i trećega, koji oblikuju zatvorene plohe, čipkast i prozračan, a tvore ga po dva globula sa svake strane plohe i po sredini niz vertikalno povezanih zrna manjega obujma. Rubove ploha piramide, u visini spomenutih dvaju pojaseva, ukrašuju mali piramidalni skupovi od po tri zrnca, koja i horizontalno odjeljuju navedena dva gornja pojasa. Treći i završni pojas piramide, koji tvori njen vrh, vjerojatno je kao i kod drugih sličnih piramida iz ovog istog nalaza, oblikovan od finih i gustih zavoja tanke zlatne žice, no to se nažalost na sačuvanoj fotografiji, koja nije najjasnija, ne vidi. Na sam vrh piramide nadovezuje se jagodičasti ukras, koji se sastoji od triju vertikalno poredanih bobica (granuli), od kojih je srednja znatno veća od ostalih, te je gotovo najupadljiviji ukrasni element čitave piramide.

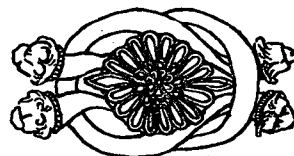
Ovaj tip naušnice, koji redovno ima dopunski ukras iznad piramide, prikri-
vajući neugledni trn (obično velika rozeta i pod njom lik ptice; v. br. 11 – 14).

Sl. 10.

Sl. 11.

Sl. 12. (br. 27).

bio je u modi kod Grka osobito u 5. i 4. st. pr. n. e., dakle još u prethelenističko i u najranije helenističko doba. Bliže analogije, koje su još potpunije za slije-
deće naušnice (br. 11-14), pružaju osobito primjerci iz Britanskog muzeja –
Marshall, n. dj., T. XXX br. 1666-1667 (s likom ptice, sa Cipra; v. br. 11-14) –
i 1668, koje autor datira u 5.-4. st. pr. n. e. Jednostavnost linija, čistoća ukrasnih
elemenata i kvalitet izradbe govore nesumnjivo za ranije datiranje ove nauš-
nice, čija izradba pada vjerojatno negdje u 4. st. pr. n. e.

11. Naušnica u obliku okrenute piramide, slična prethodnoj (Ši. 11 i T. III, 4; V, 5).

Tehnički je dotjeranija od prethodne i sa znatno bogatijim ukrasnim repertoarom. Vrh naušnice — uzimajući u obzir sačuvani dio — tvori, kao i kod opisane, niz granuliranih piramidica, ali kao nov element javlja se tu već spomenuti lik ptice (patka?), iz leđa koje se diže žičani držak s karičicom, na koju je valjda bio priključen drugi, nestali, dio ukrasa (rozeta?). I ovdje se plohe piramide mogu podijeliti u tri osnovna pojasa s bogatijim motivima ukrasa. Gornji rub piramide (osnovka) pojačan je nizom od zrnaca, ispod kojega je, između dviju zlatnih niti, zanimljiv motiv od spiralnih »osmica«; ovaj prvi pojas zatvara niz od poznatih nam limenih listića, uokvirenih filigranom. Na uglovima, u međupojasu, slobodno vise mali kolutići sa zrnastim fiksiranim privjeskom, koji su, uz vizualni, davali naušnici i akustički efekat. Srednji pojas tvore, kao i kod prethodne naušnice, četiri veća globula — poredana u obliku pravokutnika — koje vertikalno i horizontalno presijecaju nizovi od manjih zrnaca. Čini se da ovaj pojas nije kao kod prethodne naušnice čipkasto perforiran, već se navedeni ukras naslanja na zatvorenu površinu kao reljefni ornament. Treći, šiljasti pojas satkan je od gusto navijenih dviju tankih niti — jedne glatke, a druge granulirane (pseudogranulacija) — koje se naizmjenično redaju. Četiri listića, sa šiljastim završetkom okrenutim prema gore, završavaju ovaj pojas, koji s gornje strane uokviruju manje granulirane piramidice od po tri zrnca. Završni ukras na dnu naušnice tvori jedna veća i jedna malo manja kuglica, među kojima je mali plitki jastučić.

Navedene analogije uz prethodnu naušnicu još su bliže ovoj budvanskoj naušnici kao i onima koje joj slijede zbog ukrasa ptice, iako su budvanski primjerci, u sačuvanim relacijama, tehnički bogatiji i inventivniji te ih smatram proizvodom zrelog helenizma i nešto mlađima od ovih, a tako i od naše prethodne naušnice (br. 10).

12. Naušnica u obliku okrenute piramide, posve slična prethodnoj (T. III, 3).

Naušnica vjerojatno čini par s br. 11, čemu ide u prilog i podatak da se s tom naušnicom javlja na istoj, suvremenoj fotografiji.

13. Naušnica u obliku okrenute piramide, slična naušnicama br. 11 i 12 (T. VIII, 6).

Budući da mi je ova naušnica, kao i njen par br. 14, poznata samo s loše, nedavno načinjene fotografije, nisam u mogućnosti dati njen detaljniji opis. U većini ukrasnih elemenata posve se podudara s naprijed opisanim naušnicama, no u nekim pojedinostima se, ipak, od njih razlikuje; čini se, prije svega, da ima nekih razlika u ornamentici gornjeg reda prvoga pojasa, a tako isto i u završnom ukrasu, na vrhu piramide, gdje se, umjesto dviju većih kuglica (globula), javlja niz od tri globula (prvi od njih nešto je veći od ostalih). To je, na žalost, jedini sigurni element za utvrđivanje razlike od prethodnog para, ali ipak sasvim dovoljan da nam pokaže da je u inventaru grčko-helenističke nekropole u Budvi bio obilno zastupan ovaj tip naušnica.

Za analogije sr. br. 10 — 12.

14. Naušnica u obliku okrenute piramide, posve slična prethodnoj (T. VIII, 7). Kao i prethodna (br. 13), u privatnom posjedu; vlasništvo g. R. Homena iz Kotora.

15. Naušnica (u obliku rozete s privjescima (Sl. 13 i T. IV, 3; VI, 2).

Rozeta s vanjske strane ima oblik polukalote, od iskucanog zlatnoga lima; konkavni joj dio ispunja bujan bekor bršljanova lišća, protkan dugoljastim šiljastim listovima — sličnim oleandrovu lišću — s laticastim cvijetom po sredini. Listovi i latice su od tankog zlatnoga lima (neki su, čini se, bili ispunjeni emajlu sličnom bojenom masom) i obrubljeni zrnastom niti. Rozeta je također bila obrubljena dosta debelom zlatnom niti zrnastog tkanja (zrnca su ovdje trokutasta oblika). Jezgro rozete, koje čini spomenuti biljni motiv, ispunja u nekoliko planova dubinu što je stvara kalotasta pozadina. S vrha kalote izbija oveća kuka ili svinuti trn s oštricom; s donje ruke strane vise četiri kratka lančića od dvostrukih petlji (prelomljene »osmice«), koji nose male privjeske u obliku zrna žitarica, od tankoga lima. Ova zrna, koja na dnu nose po jednu odnosno dvije krupnije kuglice, imaju odozgo karičicu, koja visi o maloj šesterolisnoj rozeti, pričvršćenoj o lančić (samo na jednom privjesku, umjesto višelatične rozete, nalazi se obična okrugla pločica, s istom funkcijom). Među ovim dugim privjescima, koji su zbog svoje pokretljivosti izazivali snažne akustičke efekte, nalaze se još dva manja privjeska u obliku karičice i triju nepokretnih, vertikalno poredanih kuglica.

Potpune analogije ovoj naušnici nisu mi poznate (sr. Hadaczek, n. dj. sl. 65), iako se tipološki ona daje povezati uz neke poznate oblike helenističkih naušnica, a njeni tehnološki postupci, kao i dekorativno-ornamentalni repertoar, mogu se naći kod mnogih drugih primjeraka i vrsta antičkog, posebno helenističkog nakita, pa i među onim iz budvanskog nalaza. Tipološki je ova budvanska naušnica — uz redukciju nekih ukrasnih elemenata i mnogo jednostavniju kompoziciju — srodna i paru naušnica u Metropolitan Museumu u New Yorku (nepoznato podrijetlo, možda s Helesponta?), iz 3. st. pr. n. e.; usp. Becatti, n. dj. T. CIII, br. 391 a, b. Usp. još bogatiju varijantu ovog tipa naušnica, koja pripada grčko-skitskoj umjetnosti 4. — 3. st. pr. n. e., u paru naušnica u lenjingradskom Ermitažu (Becatti, n. dj. T. CIV br. 392 a, b). Posebnu varijantu ovog tipa naušnice, izvedenu drukčijim tehničkim sredstvima i dekoracijom, predstavlja par naušnica iz napuljskog Narodnog muzeja (Siviero, n. dj., T. 122 br. 118) iz 3. st. pr. n. e.

Vrijeme postanka naušnice je i opet najvjerojatnije 3. st. pr. n. e., za što govore i navedene analogije.

16. Naušnica u obliku rozete, posve slična prethodnoj, s kojom čini par (T. IV, 4; VI, 1).

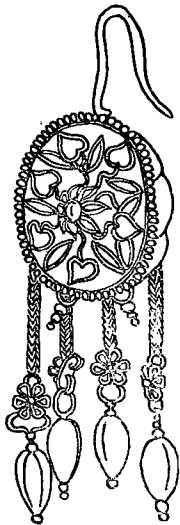
Nešto je bolje od prethodne sačuvana (»rozeta« je s potpunim kugličastim rubom i neporemećenim središnjim cvijetom), iako se iz sačuvane fotografije prividno čini da nedostaje jedan privjesak s lančićem.

17. Naušnica (u obliku rozete s antropomorfnim privjeskom (Sl. 14 i T. V, 1).

Osnovni dio naušnice je i ovdje, kao i kod prethodnog tipa (br. 15 i 16), bogato izvedena i ukrašena rozeta, koja je pričvršćena o neobično dugu, zavra-

ćenu kuku. Rozeta je višestruko profilirana: između dviju glatkih, okruglih i koncentričnih, obodnih linija ističe se treća u obliku niza sitnih kuglica (Perlenkreis), koje zajedno tvore skladan okvir užoj, pravoj »rozeti«; ta se sastoji od malog šesterolatičnog cvijeta, u sredini, iz kojega se radijalno pruža desetak oduljih zalistaka; između njih, uz sam obrub »rozete«, nalazi se po jedna duboka čašica — ukupno deset — u kojima je, kao i u središnjoj čaški cvijeta, bio obojeni (crveni: koralj ili granat?) dragi kamen, koji je čitavu naušnicu bihromno oživljavao i isticao.

Dominantan ukrasni elemenat čitave naušnice, kako svojim oblikom i sadržajem tako i veličinom, ipak je sam privjesak, izrađen u obliku nage (?), krilate Nike-Viktoriije (?). Vitki lik božice, koja u lijevoj ruci — ispruženoj prema dolje — drži pateru, dok je desnu savinula prema gore, u prvom je planu; iza nje, u širokoj, blago razigranoj plosi, leprša odjeća (plašt?), koja se u području ramena nastavlja u visoka, uzvijena i vrhovima prema unutra zaobljena krila, kojima je vanjski rub izrezuckan u obliku jakih listova odnosno perja. Iako se čini da je božica podignutom desnicom također držala nekakav predmet, taj nije vidljiv pa možemo samo nagađati što je trebalo biti prikazano. Od božičina lijevoga ramena, preko prsiju, uz čitavo tijelo i desnu nogu, blago vijuga tanka grančica koja s desne strane ima niz sitnih listića. Taj motiv, čest kod likova iz Dionisova kruga i pratnje, stran je ikonografiji božice pobjede kao i kapa (?) koju ona, čini se bar tako, ima na glavi, a kojom je ona pričvršćena odnosno obješena za zaobljeno i uzvraćeno dno spomenute kuke.

Sl. 13.

Sl. 14.

Naušnica pripada poznatom tipu helenističkih naušnica s figuralnim privjescima, među koje u prvom redu dolaze likovi Nike (Viktorija) i Erosa (Amor), koje je katkada teško i razlikovati. Nike, koja je prikazana na našoj naušnici pripada t. zv. mlađem tipu ikonografskih prikaza ove božice, gdje je ona prikazana naga, dok joj odjeća sva lebdi straga. Najbliže analogije nalazimo joj u jednom paru naušnica u Britanskom muzeju. (Usp. Marshall, n. dj., T. XXXII br. 1849-50.) Usp. za taj tip naušnica, posebno lik Nike-Viktorije, K. Hadaczek, Der Ohrschmuck d. Griechen u. Etr.⁸⁸, str. 38 i d. (Sl. 68), a općenitije analogije spomenutom tipu donosi Marshall, n. dj. i tabla, passim. Ovom tipu naušnice vrlo je bliz, ikonografski više nego stilski, jedan par naušnica iz Nar. muzeja u Tarentu (Becatti, n. dj. T. CVI br. 402 a, b), gdje se umjesto Nike pojavljuje nagi Eros s plaštem koji straga lebdi, spajajući se s krilima. Preko ovoga tipa Erosa dolazimo do njegove ikonografske varijante, preuzete iz Dionisova kruga, gdje Erosa, u diagonalnom potezu — upravo kao i na našoj naušnici — resi lozova odnosno bršljanova vitica s lišćem. (Usp. Siviero, n. dj., T. 130 a-d, br. 146-149, i T. 131 a-f, br. 150-155.) Na T. IX, 2 i 3 donosim dva takva primjerka (iz Solina ?) u Arheološkom muzeju u Splitu.

Iako ovaj tip naušnice nije lako datirati, jer se pojavljuje već u 4. st. pr. n. e., a traje do rimskoga doba (Viktorija-Amor), analogije koje on ima u pojedinim detaljima s ostalim, već opisanim primjercima budvanskog nakita, ukazuju na to, da ni on ne će izlaziti iz istog vremenskog kruga, t. j. iz kraja 4. do kraja 3. st. pr. n. e.

Naušnica se nalazi u privatnom posjedu, ali mi ime vlasnika nije poznato.

18. Kolutasta-zoomorfna naušnica u obliku lavlje protome (Sl. 15 i T. VIII. 4).

Oblikuju je dva osnovna elementa: karičica nalik na vitku kornukopiju, svinutu u obliku »S«, i lavlja glava (protoma) koja izlazi iz njenog šireg dijela. Karičicu tvori usko namotana tanka nit oko jednostavnog žičanog kostura (?), koja se slobodno zavija u niz gusto poredanih, spiralnih i rastućih ovoja; na njenom tanjem kraju je mali jagodičasti završetak s produženjem. Živo i realistički izrađena lavlja glava, od iskucanog tankog lima, nastavlja se u obliku svinutog tuljka, koji je sav ukrašen kolutićima i sličnim ornamentom u filigranu (oponašanje lavlje grive u stiliziranom ornamentu kovrča); tuljak, usadjen u širi kraj karičice, čini na taj način prijelaz između ove i teriomorfnog dijela naušnice, koja se u zmijolikoj, savinutoj liniji konstantno i pravilno zadebljava. Čini se — zbog sasvim zbliženih ekstremiteta naušnice (od kojih ni jedan ne sadrži ni alku ni iglu za kopčanje) — da se naušnica vješala o uho jednostavnim mehanizmom, koji proizlazi iz elasticiteta same karičice i njene sposobnosti da se vraća u odgovarajući položaj prema dijelu sa životinjskom protomom. (Neki drugi, dodatni mehanizmi, koje vidimo na pojedinim primjercima bogatije ukrašenih naušnica ovoga tipa, ne čine mi se ovdje vjerojatnima.)

Naušnica mi je poznata (tako i iduće dvije, br. 19 i 20) samo s loše fotografije, na kojoj se veoma slabo vide konture ukrasa. Jasno je samo to da ona, kao i obje druge spomenute, ima karičicu satkanu od finih spiralno-koncentričnih krugova od zlatne žice, čime se tehnološki, a donekle i tipološki, odvaja od većine poznatih sličnih primjeraka naušnica toga tipa iz Makedonije (u prvom re-

du nalazišta u blizini Ohridskog jezera). Tipološki su joj vrlo srodne naušnice koje donosi Lisičar (*O nekim tipovima ant. naušnica*, n. mj., str. 236, br. 1, 2, lijevo), osobito ova posljednja, s kojom je srodnija u modelaciji lavlje glave. Ovaj tip naušnica izrađivan je u raznolikim varijantama, vrlo često u neobično bogato tretiranoj ornamentici. Usp. kod Marshalla (n. dj.) T. XXXI, passim, te kod Siviera (n. dj.) br. 53–56 — T. 68, 69 — i Becattija (n. dj.) br. 375–376. Usp. za ovaj tip teriomorfni naušnica i Hadaczek (n. dj., str. 47), sl. 86, gdje — umjesto lavlje protome — dolazi glava bika. Amo spada i primjerak iz zbirke Schiller u Berlinu (Katalog⁹⁹ br. 53; v. i br. 55 a, b), koji sam, zajedno s ostalim — tipološki srodnim — naušnicama reproducirao u časopisu *Peristil*, II (1957.)⁹⁷, na T. I.

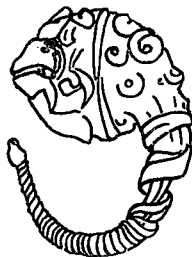
Naušnice ovoga tipa javljaju se od 4. st. prije n. e., a traju čitav helenistički period pa sve do u rimsko doba. Ipak, one se najčešće datiraju u 4. st. prije n. e. ili tek nešto kasnije, kad je osobito cvala njihova produkcija u južnoj Italiji (Tarent). Držim stoga, da se i naša naušnica može datirati najkasnije u 3. st. prije n. e., kao i ostali opisani primjerci budvanskog nakita.

19. Kolutasta zoomorfna naušnica, u obliku lavlje protome, slična prethodnoj (Sl. 16 i T. VIII, 5).

Nešto je malo veća od br. 18 te nije njen par, a osim toga lavlja glava s dijelom tuljka ima naglašen kuglasti oblik. Tehnika izrade ista je kao i kod prethodne, od koje je nešto lošije sačuvana: nit kojom je omotana karičica isukana je u predjelu gdje se karičica spaja s tuljkom, na koji se nastavlja lavlja protoma. Kroz isukanu nit karičice vide se dvije (?) tanke žice koje čine njenu okosnicu. Kao najbližu analogiju sr. spomenutu već naušnicu kod Lisičara (n. mj., sl. 1, lijevo).

Sl. 15.

Sl. 16.

20. Kolutasta zoomorfna naušnica (?), u obliku lavlje protome, slična prethodnima (br. 18 i 19).

Po tipu je više slična br. 19, s kojom je naušnicom povezuje sferični, jagodi sličan oblik lavlje protome i tuljka, u koji je ona usađena. Karičica naušnice — isukana kao i prethodne finom tankom niti — deformirana je, zapravo izravната, te predmet više naliči nekom teriomorfnom privjesku nego li naušnici. Tako

je i bio označen na vrlo lošoj fotografiji, učinjenoj u najnovije vrijeme, po kojoj mi je jedino ta naušnica i poznata (zajedno s br. 13, 14 i 23; na istoj fotografiji nalazi se i već otprije poznata ogrlica br. 6).

U privatnom posjedu kod g. R. Homena u Kotoru.

21. Kolutasta zoomorfna naušnica u obliku protome crnca (antropomorfno-negroidni tip) (T. V, 2, IV, 6).

Oblikovana je poput prethodnih teriomorfni naušnica od dva, upravo tri dijela: karičice, tuljku slična ovratnika i negroidne glave, izrađene od posebne tamne mase. Gotovo pravilan polukrug karičice tvore dvije niti, koje su naizmjenično, u gustim spiralnim krugovima zavijene, možda oko uobičajene žičane okosnice. Dok je jedna nit sasvim glatka, druga je izvedena u pseudogranulaciji; one se izmjenjuju u nejednakom ritmu: granulirane niti jedamput uokviruju jednu, pa onda dvije glatke, i tako redom. Time je postignuta vrlo ugodna raznolikost i živost unutar istovrsnog materijala. Karičica na užoj strani završava složenim piramidalnim ukrasom, u kojemu dominiraju listići i globuli: vrh karičice ulazi u valjkasti okvir, ukrašen s četiri inverzna gotovo trokutasta listića, izrađena u filigranu, nad kojim se diže mala piramida od globula i jedne horizontalne okrugle pločice; sam vrh predstavljaju, slično kao kod prisvjeska na naušnicama br. 15 i 16, dva superponirana globula (kuglice). Drugi, širi kraj karičice usađen je u lijepo modelirani tuljak od tankoga zlatnoga lima, koji ima oblik gornjega dijela bogato ukrašene kornukopije, a funkcionalno služi kao ovratnik, iz kojega izlazi glava crnca. Tuljak je ornamentom podijeljen u dva dijela, donji niži i gornji širi, ali zbog modelacije ruba znatno nepravilniji; ornament je izveden finim filigranom koji ostavlja dojam suptilne granulacije (pseudogranulacija), kakvom su obrubljeni listići u rozetama već spomenutih naušnica br. 15 i 16: dvostruka pseudogranulirana nit u poligonalnim linijama (heksagon) dijeli tuljak, kako je već rečeno, u dva dijela; ornament donjeg polja tvore izvraćeni trokutasti listići, a u gornjem, koje je profilirano i s vanjske strane, ornament je uglavnom izveden — također dvostrukom niti — u obliku festona, na čijim se spojevima nalaze mali kružići ili rombi koji zatvaraju odgovarajući globul. Ovaj gornji dio tuljka bio je, čini se, podijeljen u dva vertikalna polja; na prednjoj, duljoj strani nazire se ravna granulirana nit kojom je tu ta podjela izvedena. Osnovna je poanta ukrasa ove zoomorfne naušnice sama glava crnca, izrađena od nepoznate zagasito-providne mase (granat, jantar, staklena pasta ili sl.) i na tjemenu i zatiljku pokrivena zlatnom kalotom, s bujnim kovrčama, iako kompozicijski u jedinstvenu cjelinu s njom treba uključiti i već opisani tuljak. Lice crnca — radi se nesumnjivo o muškom crnačkom liku, a ne o crkinji, zbog načina tretiranja kose — izvedeno je u punoj oblini i dosta realistički, za razliku od sumarnih, stiliziranih izvedbi toga lika na poznatom sličnom nakitu.²⁵ U živem kontrastu s licem, ne samo u hromatskom pogledu već i u pogledu tretiranja površine ploha, stoji kalota od zlatna lima, prekrivena gusto nanizanim kovrčama, izvedenim od niza brojem, oblikom i veličinom raznovrsnih kolutića od tanke zlatne niti.

Ovaj tip naušnice, slabije zastupljen u starijoj literaturi (usp. Hadacsek, n. dj., str. 75, sl. 150 i 151; Marshall, n. dj., T. XXXI br. 1709),²⁶ poznat jed danas iz većeg broja primjeraka, nađenih u našoj zemlji — Makedonija, Crna Gora (v.

bilj. 41) — i u Bugarskoj. Veći dio tih naušnica s našega područja — od kojih su mnoge još neobjavljene⁴⁰ — čuva se u muzejima Beograda, Ohrida, Cetinja (usp. Lisičar, *O nekim tipovima ant. naušnica*, str. 240 i d.), ali ih ima i u privatnom posjedu.⁴¹ Gotovo da ni jedan od svih tih primjeraka svojom kvalitetom, a tako ni tehnološki, ne odgovara zanatsko-umjetničkoj razini ovog budvanskog primjerka. Kvalitetom, a donekle i tipološki mu je ipak najbliži oštećeni primjerak s Trebeniškog Kalea (Lahtov u *L i h n i d u* II., T. IV sl. 4) — koji je Lisičar nedavno (n. mj.) identificirao kao naušnicu »sa ornamentom u vidu grožđa«, i to vjerojatno na temelju jako plastičnih i izvanredno fino tretiranih kovrča, koje naoko izazivaju dojam bobičaste jagodice odnosno grozdolikog ukrasa. Po tom tretmanu kose — kakvu u poznatim primjercima negroidna ukrasa, i na ogrlicama, imaju samo muški crnački likovi — budvanskoj je naušnici bliz i jedan primjerak iz Narodnog muzeja u Beogradu, koji je nedavno kao »budvanski« otkupljen za njegovo Antičko odjeljenje. Tipološki i tehnološki, budvanska je naušnica vrlo bliza zoomorfnoj, negroidnoj ogrlici iz ovoga istoga nalaza (br. 6) — čini se da su pripadale istom grobnom nalazu⁴² — a posebno treba upozoriti na istovetno tretiranje kose kod crnca na naušnici i istog negroidnog lika muškarca na ogrlici. S obzirom da se uglavnom sve citirane naušnice ovoga tipa datiraju u 3. st. prije n. e. — a tako se datira i spomenuta ogrlica — u to će razdoblje trebati datirati i ovaj naš primjerak.

D) Medaljoni

22. Figuralni medaljon u funkciji privjeska ili broša (T. VI, 3).

Oblika je pravilne okrugle ploče, koju kao jedinstvenu zonu ispunja u srednjem dijelu jako reljefno istaknuta ženska (?) glava i oko nje vegetabilni ornament, a sve je to uokvireno dvjema koncentričnim kružnicama, od kojih je vanjska — koja tvori sam ornamentalni rub — nešto jača i izvedena u obliku kugličastog niza (Perlenkreis). Osnovni motiv predstavlja krupno komponirana i bujnom kosom uokvirena glava, koju Abramić drži ženskom i identificira glavom »jedne bakantice ili Dionisove ljube Ariadne« (*Antikni nalazi u Budvi*, str. 38). Bogato ukrašena kosa, isprepletana bršljanovim lišćem i jagodičastim mu plodom, ide svakako u prilog toj identifikaciji, ali je isto tako moguće da u toj umjetnički izvanredno lijepo oblikovanoj glavi, s označenim dionisijskim atributima, imamo prikazan i sam feminizirani lik protaocniste toga kulta — Dionisa (Bakha). Primjeri Dionisova lika s tim karakteristikama nisu rijetki u helenističkoj umjetnosti.⁴³ Ogrlica u obliku torquesa može isto tako da bude ukras muškarca.⁴⁴ helenistička ju je umjetnost preuzela od galskog kulturnog inventara na jednom od svojih istaknutih područja (Galatia; usp. Pergamon). Karakteristike helenističke umjetnosti u tretiranju ovoga lika vidimo još u putenoj gojaznosti (oblo lice, nabrani, »dvostruki« vrat) i patetičnoj smirenosti, koju odaje naročito izražaj očiju. U kontrastu s glatkom i oblom površinom lica (inkarnata) minuciozno je izrađena kosa, puna kovrči i pramenova, lišća i plodova, izvedenih, kakó se čini, tehnikom rezbarjenja. Skladan je u tom pogledu donji obrub lika, koji čine ustalasani krajnji pramenovi kose i polukružno oblikovana ogrlica. »Horror vacui« bio je povod da je umjetnik-zlatar ornamentom ispunio i slobodnu površinu koja je uokvirivala sam lik. Motiv se nametnuo

sam od sebe: bršljanovo lišće, izvedeno u filigranu (t. zv. pseudogranulacija), stvorilo je pogodan milieu dionisijskoj atmosferi, koja zrači iz opisanog lika. No umjetnik je tu izvanrednom suptilnošću našao pravu mjeru; on prostor nije opteretio ornamentom, već ga je samo učinio živim, a diskretnu igru parova bršljanovih listića, povezanih vitičastom granom, oživio je vrlo dopadljivim kontrastima, odnosno bihromijom: po jedan listić u svakom paru bio je ispunjen plavim emajlom, koji se u dobrom dijelu listića još nazire. S donje strane medaljona je mali privjesak u obliku tordirane žice s karičicom, pričvršćen o drugu karičicu ili kuku na poleđini broša; time je vjerojatno ovaj mogao biti priveden funkciji, odnosno o nj je mogao biti obješen drugi neki pogodan privjesak.

Ovaj medaljon jedan je od rijetkih primjeraka budvanskog nakita koji je bio poznat i pristupačan arheolozima, pa je barem djelomično objavljen u literaturi⁴⁵ (nažalost i o njemu nedostaju važni metrološki podaci kao i oni o tehnološkoj izvedbi); za nj Abramić pretpostavlja da je pripadao istom grobnom nalazu kao i ogrlice br. 6 te agrafe br. 27–30 i prsten br. 24. Usp. oba Abramićeva napisa o nalazima u Budvi (n. mj.).

Pojava i upotreba medaljona u antičkoj, posebno helenističkoj umjetnosti je mnogostruka; nalazimo ih ipak najčešće kao dio pokretna ukrasa toaletnih kutija za čuvanje nakita i sl. Usp. Amandry, n. dj. br. 233 (Artemida), 234 (isto), 235 (Afrodita); v. i sl. 62 na str. 100, gdje je reproduciran medaljon iz muzeja Bernaki u Ateni (Atena).

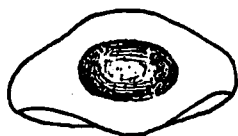
Naš budvanski medaljon razlikuje se od spomenutih ne samo funkcijom već i stilski i tehnološki: za razliku od njih — gdje portret božanstva takoreći ulazi u prostor kao slobodna, od pozadine potpuno odcijepljena skulptura — lik na budvanskom medaljonu, iako nosi jasne oznake dubokog reljefa, ipak ostaje relief, a osim toga ne ponavlja njihovu koncentrično-zonalnu podjelu i ornamentiku. Vrlo zanimljivu analogiju, no na znatno nižem tehničkom i umjetničkom nivou, imamo za naš medaljon u danas već gotovo propalom srebrnom medaljonu iz Nina (T. IX, 1), koji je — u funkciji fibule — nađen zajedno s ostalim liburnskim kulturnim inventarom u jednom grobu (Usp. Germania 36, 1958., sv. 3/4).⁴⁶ Uz nešto drukčiji dekorativni repertoar, koji bazira na domaćoj dekorativno-stilskoj tradiciji, vidimo tu jednostavnim sredstvima izraženu istu shemu lika s pramenovima i uvojcima (bez vegetabilnog ukrasa) i ogrlicom danom u obliku niza većih okruglih perli. Ovom domaćem liburnskom medaljonu-fibuli bliz je, uza sve stilsko-umjetničke razlike i osobitosti, jedan medalion-naušnica u lenjingradskom Ermitažu — iz Koul-Oba na kimerijskom Bosporu — koji pripada grčko-skitskoj umjetnosti 4.-3. st. prije n. e. (Usp. Beccati, n. dj., T. CXXX br. 460; na istoj tabli, br. 461, prikazana je i jedna zlatna toka s glavom Gorgone, koja je u tehničkom i stilskom pogledu mnogo bliža našem budvanskom medaljonu; čuva se u Berlinu). Usp. Marshall (n. dj.) T. XL br. 2063.

S obzirom na navedene analogije kao i stilske karakteristike medaljona, koje nalazimo i kod drugih nekih već opisanih primjeraka nakita iz ovoga nalaza, najvjerojatnije je i on proizvod neke poznate helenističke radionice 3. st. prije n. e. Nije poznato gdje se danas nalazi ovaj nesumnjivo najljepši primjerak antičkog nakita sa naše obale.

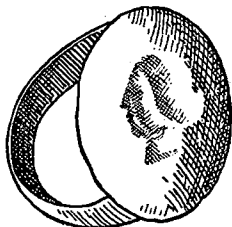
23. Figuralni medaljon, gotovo istovetan s prethodnim (T. V, 3),

Poznat mi je samo s jedne dosta loše fotografije, pa se na prvi mah činilo da se radi o jednom te istom medaljonu s onim br. 22; detaljno uspoređivanje fotografija pokazalo je, ipak, da se radi o dvama veoma sličnim medaljonima, čime je inventar zlatnog nakita iz budvanske nekropole obogaćen još jednim dragocjenim primjerkom. Osnovna razlika između dvaju medaljona je u impozaciji lika; kod onoga prvoga (br. 22) glava je blago povinuta u desno, dok je kod ovoga nagnuta — i to nešto jače — u lijevo. Postoje i neke manje razlike u detaljima (kosa i njen biljni ukras, ogrlica, raspored bršljanovih listića oko glave i sl.), ali ih nije moguće pobliže precizirati samo na osnovi raspoložive fotodokumentacije.

Medaljon se, zajedno s drugim nekim već navedenim primjercima od prije poznatog budvanskog nakita (br. 6, 13, 14), nalazi u privatnom posjedu u Kotoru (vlasnik g. R. Homen).

Sl. 17.

Sl. 18.

Sl. 19.

E) Prstenje

24. Masivni zlatni prsten s kamenom (Sl. 17 i T. II, 7).

Prsten je iznutra ravnih, a izvana zaobljenih ploha; naprijed se proširuje u horizontalno izduženi romboid, koji — bez posebna okvira ili profilacije — obuhvaća ovalni i konveksni obojeni kamen (Abramić ga označuje kao karneolu).⁴⁷ Prsten je, kako drži Abramić, vjerojatno pripadao istom grobnom nalazu kao i ogrlice br. 2-3 te agrafe br. 27-30. S obzirom pak na stilske osobine i oblik prstena, koji se u antičkom zlatarstvu pretežno javljaju u kasnije heleniističko i rano rimsko doba (1. st. prije n. e. i 1. st. n. e.), navedena pretpostavka nije posve sigurna

Kao bliže analogije za arhitekturu samog prstena — bez obzira na to što se tu javlja raznorodno kamenje s određenim ugraviranim sižeima, za razliku od jednostavnog neukrašenog kamena na našem primjerku — navodim nekoliko primjeraka iz Siviera, n. dj., a to su: br. 349 (T. 218 b, 219), 377 (T. 224 d), 412 (T. 228 c), 462 (T. 234e) i dr. Usp. i nešto raniji tip takva prstena — 3-2 st. prije n. e. — br. 110 (T. 117 c, d), koji s našim primjerkom ima i to zajedničko što je i kod njega unutrašnja površina prstena plosnata. Ta analogija pokazuje da bi se i naš prsten mogao datirati nešto ranije, dakle i prije 1. st. prije n. e.

25. Zlatni prsten s velikom plosnatom glavom (Sl. 18).

Obruč prstena uglavnom je plosnatih, tek lagano zaobljenih oblika; prema glavi, koja je oblikovana kao veliki ovalni i zaravnjeni štit, njegovi se krajevi proširuju prelazeći i stapajući se s tim istaknutim elementom. Posred velike oble plohe glave prstena ugravirana je ženska glava, okrenuta na lijevo, dosta impresionističkih poteza, koji su karakteristični za grčku i helenističku umjetnost i zlatarstvo, posebno 4.-2. st. prije n. e. Usp. Siviero, n. dj., br. 97, 100 (T. 112 a, b, 113), 101 (T. 112 c, d) i Marshall, Catalogue of the Finger Rings, London 1907., br. 53 i 73. Prsten je u privatnom posjedu, vlasništvo g. D. Rađenovića iz Budve (nađen u moru!).⁴⁸

26. Prsten s pokretnom glavom u obliku skarabeja od karneole (?)⁴⁹ (T. VIII, 1 a, b, c).

Obruč prstena, oblika nepotpuna ovala, poligonalna je presjeka; prema krajevima se postepeno stanjuje, da bi ovi onda prešli u kalotaste završetke koji flankiraju skarabej na krajevima njegove uzdužne osi. Kroz skarabej je provučena tanka žica — oko koje se on vrti — koja se u obliku spirale u 2—3 zavrtnja zavija uz krajeve obruča, povezujući tako funkcionalno ova dva raznorodna konstruktivna elementa prstena. Glavni je ukrasni elemenat prstena — koji je, dakako, mogao imati i drugu funkciju — lijepo oblikovani i izrađeni skarabej, koji je nesumnjivo bio, kao i drugi poznati nam primjeri takvih prstenova, od karneole. Dok je njegov gornji dio oblikovan konveksno, s ponešto stiliziranim i geometriziranim oznakama kukca (»skarabej«), donja mu je površina ravna ploha i nosi ugraviran lik: unutar profilacije, izvedene u obliku motiva tračnica, impostiran je lik Herakla (T. VIII, 1 b, c) koji se odмара sjedeći na kamenu, podbočen o desnu ruku. Lik odaje dosta arhaične crte, no njegova se pojava ovdje vremenski može odrediti istom pošto su se u umjetnosti, osobito utjecajem Lisipove škole, afirmirali slični motivi, koji prikazuju kako božanstva (usp. na pr. poznati herkulanski kip »Hermesa pri odmoru«) tako i atlete u času odmora, u sjedećem položaju.

Usp. za čitav prsten — kao najbližu analogiju — poznati prsten iz napuljskog Narodnog muzeja s prikazom Ajanta (Siviero, n. dj., br. 37, v. i T. 43; v. br. 73, T. 90 c, d i 91a — nešto mlađi primjerak s likom kentaura); usp. i srodni primjerak iz Narodnog muzeja u Tarentu (Becatti, n. dj., br. 318, T. LXXX), također s likom Herakla u borbi s košutom.

F) Kopče (agrafe)

27. Kopča (agrafa) u obliku t. zv. »Heraklova čvora« (Sl. 12 i T. II, 4).

Dvije spljoštene cjevčice od zlatnog lima u obliku grčkog slova Ω zatvaraju unakrsnim spletom poznati »Heraklov čvor« (*nodus Herculeus*) — u obliku osmice — koji, kako je poznato, ima ne samo dekorativan karakter već i apotropejsko obilježje.⁵⁰ Sva četiri kraja »čvora« završavaju lavljim glavama, koje su vrlo fino modelirane, poput onih na opisanim ogrlicama ili njihovim dijelovima (v. br. 1, 2, 3, 5, 7 i 8). Prijelaz između cjevastog trupa i lavljih protoma označen je svagdje profiliranim nizom zrnaca (Perlenkreis). Glavni je ukrasni motiv agrafe velika rozeta od 18 gusto nanizanih rastvorenih latica — u smjeru uzdužne osi

agrafe, s obje strane, izbija po jedna duža latica romboidna oblika i šiljasta završetka — sred kojih je manja dvostruka od 9 odnosno 7 sitnih oblika latica; u njenu je središtu mala kuglica. Sve su latice obrubljene i profilirane filigranom od tanke granulirane niti (pseudogranulacija) — Na stražnjoj strani agrafe (T. VIII, 2) — iza lavljih protoma — s jedne je strane žičana karičica, a s druge mali nezatvoreni obručič, koji svakako pripadaju mehanizmu korištenja agrafe.

Agrafa je, prema Abramićevim podacima,^m veličine 4×2 cm. (to vrijedi i za brojeve 28—30).

28. Kopča (agrafa) u obliku »Heraklova čvora«, u svemu slična prethodnoj (s neznatno deformiranom rozetom). (T. II, 5).

29. Kopča (agrafa) u obliku »Heraklova čvora«, slična br. 27 i 28 (T. II, 3).

Rozeta joj je — s istim karakteristikama kao i prethodne — formirana gotovo u obliku palmete. Cjevasti trup agrafe od tankog lima jače je deformiran (zgnječen).

30. Kopča (agrafa) u obliku »Heraklova čvora«, slična prethodnima (T. II, 6). Za detalje v. br. 29 (isto vrijedi i za stanje sačuvanosti).

31. Kopča (agrafa) u obliku »Heraklova čvora«, kao dio ogrlice (v. br. 5). (T. V, 6; III, 2).

Strukturalno je posve slična prethodnima, ali je od njih nadasve razlikuje vrlo bogata ornamentika kao i sam umjetnički izraz i shvaćanje, koji su raniju funkcionalnost podredili »baroknim« konceptijama kičenog helezizma. Dok je tamo osnovni ukras predstavljala velika rozeta po sredini agrafe — uz zoomorfne završetke krakova — ovdje se središnji ukras posve izgubio, postavši samo dio ukrasnog sistema koji pokriva čitavu površinu agrafe. Cjevasti i dosta spljošteni kostur agrafe sav je dekoriran vertikalno nanizanim cvjetićima — u obliku dvodjelne čaške — koji su izrađeni u filigranu od tanke granulirane niti (pseudogranulacija). Rubovi pak osmiče agrafe ukrašeni su kontinuiranom tordiranom žicom, koja skladno uokviruje spomenuti biljni motiv. U sredini agrafe je rozeta, posve slična oblika i strukture kao i ona kod agrafe br. 27-30 (s 15 vanjskih i 10 unutrašnjih latica), no proporcionalno znatno manjih dimenzija, koje se podređuju ostalom sistemu dekoracije. Jednostruke rozete, posve slične unutrašnjoj maloj rozeti u netom opisanom središnjoj rozeti (s nešto manje brižljivo dorađenim središtem), nalaze se na krajevima krakova agrafe, zamjenjujući tu teriomorfne predstave s prethodnih agrafo. Iste, no gotovo upola manje rozete — čini se po tri sa svake strane — uokvirivale su s uzdužnih strana agrafe veliku središnju rozetu, stvarajući tako zanimljiv i bogat sistem diferenciranog rozetskog repertoara u općem, isključivo florealnom ukrasnom sistemu ovog ukrasnog predmeta, koji spada među najljepše primjerke budvanskog zlatnog nakita. Sve rozete, izrađene od tankog zlatnog lima, imaju latice obrubljene već spomenutom tankom i granuliranom niti, koja je jedna od značajnih osobitosti dekoracije i stilskih odlika ovoga nakita. Na krajevima agrafo, među rozetama, izbijaju kuke odnosno karičice koje su imale funkciju kopče, kako se to lijepo vidi na samoj ogrlici s kojom je agrafa vjerojatno činila jedinstvo.

Motiv »Heraklova čvora« bio je vrlo omiljen u antičkom, posebno u helenističkom zlatarstvu, ne samo zbog svog magično-apotropijskog značenja, već i stoga što se odlično prilagođivao najrazličitijim oblicima nakita i njegovoj upotrebi (diademi, ogrlice, narukvice, prstenje, broševi i t.d.). Usp. rani primjerak tog motiva, kao samostalnog nakita — 4. st. prije n. e. — iz j. Italije u Nar. muzeju u Tarentu (Becatti, n. dj., br. 384, T. CI), a tako i nešto mlađi primjer toga motiva na jednoj narukvici iz Kerča (ibid. 439 b, T. CXXIII) — iz 3. st. prije n. e. — gdje se već pojavljuje aplicirano drago kamenje.

Agrafama br. 27—30 vrlo je slična kopča u zbirci H. Stathatos (usp. Aman-dry, n. dj., br. 223, sl. 50 i T. XXXII), gdje imamo uglavnom iste, čiste i jasne elemente dekoracije (»la sobriété du décor«),⁵⁵ kao i na našim primjercima — oni su dapače stilski još čišći — što je, zajedno s upotrebljenim dekorativnim elementima (lavlje protome), osobita karakteristika 4. stoljeća pr. n. e. S obzirom na to, i naše ćemo agrafe u cjelini smjestiti u razdoblje 4.—3. st. prije n. e., smatrajući ovu posljednju, dekoracijom najbogatiju, mlađim proizvodom valjda iste zlatarske radionice odnosno zlatarske umjetničke škole.

Ovaj isti motiv javlja se, u znatno simpliciranom obliku, i u već spomenutom srebrnom nakitu iz Gorice u Hercegovini (T. IX, 1 i 2), koji sadrži i druge karakteristične tipove helenističkog nakita (Usp. Peristil, II, T. I 6-7).

G) Privjesci

32. Bula od zlatnog lima (Sl. 19 i T. IV, 5).

Bula je oblih linija, konveksne površine, vjerojatno s obje strane, a spojnu liniju obrubljuje granulirana zlatna žica — jedini ukras toga predmeta. Od straga vidljiva je mala karičica ili kopča, o koju je bula bila obješena (vjerojatno o ogrlicu).

Usp. sličnu bulu na ogrlici iz Ostije (Vatikanski muzej; Becatti, n. dj., br. 507, T. CXLIV), koja je iz carskog doba, kao i nešto stariju bulu iz Herkulanuma (1. st. prije n. e.; ibid. br. 506, ista tabla), danas u Nar. muzeju u Napulju; obje bule samo su konstruktivno slične našoj, jer je žica koja obrubljuje bulu u oba primjera glatka, za razliku od naše, gdje je »granulirana« (»godronata«). Mnogo joj je tipološki srodnija konstrukcija i ornamentika jedne fibule (!) iz Pompeja (1. st. prije n. e. — 1. st. n. e.; sr. Siviero, n. dj., br. 254, T. 180 c), koja je komponirana posve u stilu jedne polusfere bule.

Zbog toga što nema ranijih dobrih analogija ne usuđujem se datirati ovaj predmet.

33. Privjesak u obliku phallosa (T. VIII, 8).

O mali ulomak zlatne žice, kao o karičicu, obješen je mali perforirani phallos (od zlatnog lima ili od dragog kamena ili slične mase?);⁵⁶ analogijom na jednu naušnicu sa sličnim faličkim privjeskom u nekadašnjem Antiquariumu u Berlinu (usp. Hadaczek, n. dj., str. 44, sl. 83), može se pretpostaviti da i u našem primjerku imamo samo privjesak jedne složene naušnice, koja se čitava nije sačuvala.

H) Ukosnice

34. Ukosnica u obliku isječka rozete (Sl. 21).

Na tankoj krivudavoj igli od zlatne žice, koja se pri vrhu proširuje i deformira, pričvršćeno je — u obliku okrenute lepeze — sedam povezanih, izduženih latica cvijeta, koje su sve obrubljene zlatnom granuliranom niti. Ovaj ukras, koji živo podsjeća na ulomak jedne velike rozete, vjerojatno je ipak izvoran i čitav, jer pretpostavka o fragmentu rozete dovela bi nas do vrlo složena tipa takva ukrasa, s oko tridesetak latica, što je svakako previše i bez analogija.

Ukosnica se nalazi u posjedu g. D. Rađenovića u Budvi.

35. Ukosnica (?) od tanke žice, s glavom u obliku rozete.

Rozetu komponira šestokraka zvijezda s opisanom i upisanom kružnicom, odnosno šesterokutom. Poznata mi je samo s već spomenute globalne fotografije s vrlo sitnom reprodukcijom predmeta. (U privatnoj kolekciji g. D. Rađenovića u Budvi).

I) Razni (neidentificirani) predmeti

36. Mala dvostruka rozeta od zlatne, granulirane žice (Sl. 20).

Unutrašnjost rozete tvori manja sedmerolatična ruža, sa središtem u obliku sitnog kolutića, a oko nje se razvija perforirani (?) vijenac, također od sedam, no polukružnih latica. Rozeta je nesumnjivo dio nekog složenijeg ukrasnog predmeta (naušnice, agrafe ili sl.); kao analogiju usp. Hadaczek (n. dj., str. 40) sl. 72-74. — Nalazi se u kolekciji g. D. Rađenovića u Budvi.

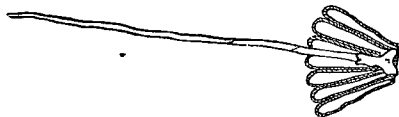
37. Ulomak ogrlice ili narukvice s polusferičnom, kalotastom spojnicom (T. VIII, 9).

S oba kraja ukrasa, slična obrubljenoj buli, izlaze kraća cilindrična produženja, koja su se, vjerojatno, spajala zatvarajući veći krug. Čini se, sudeći po potpuno jednakim sačuvanim krakovima, da je njihov nastavak — spojnica — bio izrađen u nekom drugom obliku i tehnici.

Već je naprijed ukazano na vjerojatnost da ovdje sistematizirana grada ne predstavlja čitav helenistički nakitni inventar iz grobova nekropole. Ako se još uvijek u ovaj inventar ubacuju dosad neobuhvaćeni i nepoznati predmeti veće umjetničke kvalitete i vrijednosti (na pr. medaljon br. 23), još je veća vjerojatnost da je njegov repertoar bio bogatiji sitni-

Sl. 20.

Sl. 21.

jim nakitom, koji se lakše skrio i oku onih, koji su se ovim neslučenim nalazom — bez posebnog interesa da ga i za se prikupe u cjelini — domogli vrijednih dragocjenosti. U spomenutoj kolekciji g. Radenovića iz Budve ima i drugih sitnih predmeta, koje na osnovi same fotografije nisam uspio identificirati, pa tako ni kronološki fiksirati. Dužnost mi je da se njenom vlasniku i ovdje zahvalim na korisnim podacima, kao i spremnosti da se svim predmetima u njegovu vlasništvu mogu koristiti pri ovoj obradi.

Helenistički zlatni nakit iz budvanske nekropole obuhvaća, kako se vidi, gotovo sve kategorije u antičko doba poznatog nakita, uz izuzetak diadema, koje se rado javljaju u sličnim nalazima.⁵⁴ Spomenuti repertoar — računajući tu i ulomke i dijelove određenih cjelina — sastojao se, kako se iz gornjeg prikaza i opisa vidi, od 6—8 ogrlica (od čega 6 čitavih), 1 narukvice, 13 naušnica, nekih 5 prstenova,⁵⁵ desetak broševa ili privjesaka (od toga 2 veća medaljona i 5 kopča agrafa), 2 ukosnice i nekoliko neidentificiranih predmeta, od kojih su se našli samo manji dijelovi (barem 4—5 komada). Već i iz navedenog broja raznih oblika i kategorija nakita, osobito onih koji se po svojoj naravi obligatno pojavljuju u parovima (naušnice na primjer), moramo pretpostaviti, da neki primjerci nedostaju. Tako je od navedenih 13 naušnica određeni broj bez svoga para: br. 10 (naušnica u obliku okrenute piramide), br. 17 (naušnica s privjeskom u obliku Nikina lika), barem jedna od triju kolutastih naušnica u obliku lavlje protome (br. 18—20) i br. 21 (naušnica negroidnog tipa).

Analiza opisanog budvanskog nakita, kako tipološka tako i zanatsko-tehnološka, daje mogućnost da se nešto preciznije odrede njegove genetske i kronološke determinante. Činjenica je, da ovaj nakit već na prvi pogled — bez obzira na karakter pojedinih primjeraka i njihovu funkcionalnu namjenu — pokazuje prilično stilsko jedinstvo, iako se tu i tamo mogu odrediti i ranije odnosno kasnije faze stilsko-tehnološkog razvoja. Uz stilsku čistoću i jednostavnost, koju pokazuju neki primjerci nakita — odlika koja u prvom redu prati Helenizam, na pomolu, t.j. u njegovim početnim fazama, posebno pak radionice klasične Grčke i južne Italije (Velika Grčka) — nalazimo tu i vrlo bogato ukrašenih primjeraka, koje moramo, posredno ili neposredno, dovesti u vezu s istočnjačkom invencijom i baroknim shvaćanjem, karakterističnim za srednje i mlađe razdoblje Helenizma. Funkcionalizam nakita, koji odlikuje najveći broj opisanih primjeraka, dobio je u mnogima od njih sekundarne ukrasne elemente, služeći se pri tome svim omiljenim sredstvima i postupcima kojima se općenito koristilo helenističko zlatarstvo. Tu su, prije svega, ukrasi u tehnici filigrana i granulacije, osobito u prvoj, koja je u doba Helenizma doživjela svoj najveći domet i sjaj. U pogledu filigrana treba kazati, da je on — u poredbi s njegovim običnim oblikom — obogaćen prevladavajućom upotrebom zrnaste niti (>filo godronato<), bilo da se radi o finoj, sasvim tankoj niti ili krupnijoj žici. Zastupane su i ostale tehnike — iskucavanje, graviranje i zarezivanje, letovanje i sl. — ali je njihova primjena, uz izuzetak prve, ovdje dosta sporadična. Dolaze tu i primjerci nakita s pokretnim privjescima, koji su, uz vizualni dojam, imali izazivati i akustički efekat. No, možda najizrazitiji helenistički motiv predstavlja umetanje u monohromnu zlatnu masu stranih, kromatskih elemenata (jantar, granat, staklena pasta i sl.), što danas — barem u većini slučajeva — više i nije moguće ustanoviti. Ovi kromatski elementi tvore sa zlatnom osnovom uglav-

nom bихromne kombinacije, koje su najčešće samo dopunski ukras nakita; no, oni su istodobno — kao što je to slučaj kod negroidne ogrlice (br. 6) i naušnice (br. 21), kod prstena-skarabeja (br. 26) ili privjeska u obliku phallosa (br. 33) — i njegov osnovni motiv te nosilac tipa. U slučajevima negroidnih glava to je istodobno i elemenat helenističkog verizma i naturalizma, jer su spomenuti likovi, s jasnim realističkim karakteristikama lica i fizionomije, dani u odgovarajućem tonu inkarnata.⁶⁶ Nov hromatski elemenat unesen je najčešće kod ogrlica, i to kod njihovih ekstremiteta, koji se, kako je već naprijed kod opisa istaknuto, redovito pretvaraju u životinjske odnosno antropomorfne protome. Time kao da je nekako akcentuirana njihova pojava i funkcija i izvjesno odvajanje od ostalog dijela ogrlice, t. j. lančića. Izuzetak je ovdje ogrlica br. 6, kod koje je — uz negroidne glave na ekstremitetima — i sam lančić satkan od karičica od zlatne žice i od bojene mase,⁶⁷ koje se izmjenjuju u određenom ritmu. Staklenom masom (?)⁶⁸ u raznoj boji (crvena, plava i sl.) ispunjeni su i neki listići bršljana i drugih biljki, kojima su ukrašene bilo rozete (naušnice br. 15 do 17) bilo okviri medaljona (br. 22—23), a možda i još kakav drugi elemenat u nekom primjerku ovog bogatog repertoara nakita, koji je, zbog navedenih razloga, ostao nezapažen. Među opisanim ogrlicama, uz već istaknuti primjerak s antropomorfnim negroidnim ekstremitetima, posebno se ističe ogrlica br. 5, koja je, jedina od svih budvanskih primjeraka, satkana od višestrukog niza prepletenih karičica, u obliku gusto tkanog užeta (»cordone a maglia«), a osim toga odlikuju je i neke druge pojedinosti: Iako predstavlja jedan od najljepših i najbogatije ukrašenih primjeraka budvanskih ogrlica, ona jedina nije imala bихromnih elemenata, t. j. prijelaz iz uže ogrlice k lavljim protomama na njenim ekstremitetima nije bio od strane bojene mase (staklena pasta i sl.) već, također, od zlatnog lima, ukrašena ornamentom u filigranu. To, kao i poseban dodatak ogrlice, u vidu bogato ornamentirane »osmice« (motiv »Heraklova čvora«), ukazuje na najviši kvalitet i dostignuće zlatarske umjetnosti helenističkog doba, ali nesumnjivo i na one tendencije, kojima su antički zlatari pokazivali želju, da u svom umjetničkom radu i dalje ostanu pri osnovnom i jedinom materijalu — zlatu.

Opisani primjerci budvanskog nakita nose i druga obilježja helenističke umjetnosti. Gotovo bez izuzetka, oni su obilježeni kakvim zoomorfnim (antropomorfnim ili teriomorfnim) ili florealnim motivom odnosno kakvim likom, nerijetko baštinjenim i iz ranije, prethelenističke tradicije. Spomenuti su motivi nerijetko utkani u osnovu zamisao nakita (negroidna naušnica br. 21, zmijolika narukvica br. 9, antropomorfna naušnica s likom Nike br. 17, antropomorfnim likovi na medaljonima br. 22 i 23, prsten-skarabej br. 26 i sl.), čime je ova tendencija osobito došla do punog izraza. Ostali motivi prilagođeni su, u više ili manje diskretnoj formi, cjelokupnoj koncepciji nakita te su, kao skladna cjelina, urasli u složeno tkivo helenističkog stvaralaštva. Nesumnjivo su u helenističko doba najomiljenije teme sa zoomorfnim likovima. Uz negroidne likove, koje u umjetnosti sve jače afirmira helenistička sklonost k naturalizmu (v. br. 6 i 21), javljaju se tu još i druge antropomorfne predstave, kao likovi Dionisa (bahantice?, br. 22 i 23), Nike (?) (br. 17), Herakla (br. 26) i, možda, nekog neidentificiranog ženskog božanstva (?) (Artemida, Demetra (?), br. 25). Mnogo su međutim, češći teriomorfni likovi, među kojima se osobito ističu protome već-

nóm egzotičnih životinja: lava (br. 1, 5, 7, 8, 18, 19, 20, 27 — 30) odnosno lavu srodne rogate životinje (br. 2 i 3), ali također i drugih, vjerojatno domaćih životinja: konja (?) i govečeta (?) (br. 4), pa ovna (br. 7 i 8, kao sekundarni motiv, uz lavlje protome, no nesumnjivo s apotropejskim značenjem),⁶⁰ ptice (pačka?, golub ?; br. 11—14) i sl. Posebno mjesto u ovim zoomorfnim predstavama pripada likovima kukca-skarabeja (br. 26) i zmije (br. 9), koji se u umjetnosti javljaju i mnogo ranije,⁶⁰ a imaju i određeno simboličko odnosno apotropejsko značenje. Apotropejsko značenje ima i lik phallosa, u funkciji privjeska (br. 33). Među ukrasne motive s apotropejskim značenjem treba ubrojiti i, ovdje više puta zastupani, motiv »Heraklova čvora« (br. 27—31), koji je vrlo omiljen u helenističkom zlatarstvu. Iako dan u neantropomorfnom obliku, u njegovoj pojavi naziremo prisutnost božanstva, herosa, čiji je kult bio u velikoj cijeni među dorskim stanovništvom (v. i br. 26);⁶¹ on je nesumnjivo tim putem i došao na našu obalu. Slično, kao što se motiv »Heraklova čvora« odnosi prema samom liku herosa, i motiv bršljanova lišća (br. 15—17, 22, 23) aludira na kult Dionisa ili drugih lica iz njegove pratnje i kruga (br. 22, 23, možda i 17), jer je ova biljka pratilac dionisijevskih svečanosti. Ovdje treba upozoriti i na čest motiv naušnica u obliku okrenute piramide (br. 10—14),⁶² čiji vijek trajanja, kao i sama pojava, nije vezan uz period Helenizma, slično donekle kao i motiv skarabeja.

Naši primjerci pokazuju, dakle, široki repertoar motiva helenističke umjetnosti, posebno zlatarstva, kako onih koje je ovo razdoblje antičke kulture istom uvelo u umjetnost tako i onih koje je ono naslijedilo u bogatoj umjetničkoj baštini grčkog i orijentalnog svijeta i, razvivši ih u novim oblicima, prenijelo u dalje naslijeđe našoj kulturi.

Osvrt na kronologiju budvanskog nakita, koju sam pokušao odrediti na osnovi nekih više ili manje direktnih analogija s već datiranim nakitom toga doba ili na temelju nekih karakterističnih tipskih, stilsko-umjetničkih ili tehnoloških elemenata, pokazuje da je ovaj nalaz vremenski prilično ujednačen, jer se gros primjeraka, koji se dađu datirati, odnosi na produkciju helenističkih radionica 3. st. prije n. e. (br. 1, 2, 3, 5, 6, 9, 15, 16, 21, 22, 23), uz nešto manji broj primjeraka koji bi mogli biti i malo raniji — t. j. iz 4./3. st. prije n. e. (br. 17, 18, 19, 20, 27—30) — odnosno malo kasniji, t. j. iz 3./2. st. prije n. e. (br. 11, 12, 13, 14). Najstariji primjerak ovoga nakita, koji bi mogao ići još u puno 4. st. prije n. e., ili najkasnije pod kraj toga stoljeća, je ogrlica br. 4, kod koje potpuno nedostaju karakteristični filigran i granulacija, tako obilno zastupani kod ostalog nakita iz ovoga nalaza. Možda je samo nešto mlađeg postanka naušnica u obliku okrenute piramide (br. 10), koja se tipološki ponešto izdvaja od ostalih naušnica ovoga oblika. Među najmlađe pak primjerke, koji se vremenski već uklapaju u rimski period, možemo spomenuti prstenje, posebno prsten br. 24 (2./1. st. prije n. e. ?), kao i onaj jedini primjerak privjeska u obliku bule (br. 32), koji bi svojim oblikom — ma da je takve primjerke vrlo teško datirati — mogao ići i u puno 1. st. prije n. e., pa i kasnije.⁶³

Iz ovog sumarnog pokušaja utvrđivanja kronologije budvanskog nakita mogao bi se steći dojam, da na temelju njega nije moguće preciznije odrediti vrijeme helenističke nekropole ovoga grada, odnosno datirati grobove koji su

taj nakit sadržavali, ukoliko ih želimo smatrati istovremenima. Moram ponovno sa žaljenjem konstatirati nedostatak bilo kakvih pouzdanih podataka o nalazu ovoga nakita, posebno o njegovu pripadanju određenim grobnim cjelinama. U tom slučaju bi, na osnovi datiranog materijala, bilo lako datirati i ovih nekoliko teže databilnih predmeta, koji ponešto strše i zasad imaju najbliže analogije u nakitu kasnog Helenizma odnosno rimskoga doba, koje ga nasljeđuje. S obzirom, ipak, da se velika većina primjeraka ovog nakita dade s dosta vjerojatnosti datirati pod kraj 4. odnosno u 3. st. prije n. e., sva je vjerojatnost, da su i grobovi, koji su taj nakit sadržavali, nastali u tom razdoblju, dakle prije kraja 3. st.; to bi bilo u skladu i s ostalim nalazima (keramika, grobne stele) u ovoj nekropoli, koji se odnose na helenističko razdoblje. Mlađi primjerci — ukoliko se zaista ne budu mogli ranije datirati — pripadat će isto tako mlađim, možda već prelaznim helenističko-rimskim (u krajnjoj konsekvenciji ilirskim) grobovima, kojima pripada i ostali registrirani materijal, kao stakleno i zlatno (?) prstenje, novac i drugi sitni nalazi pronađeni onom istom prilikom.⁶⁴

Najveći dio budvanskog nakita ima tipoloških i tehnoloških analogija u nakitu nađenu — a nesumnjivo i proizvedenu — na području Velike Grčke i uopće južne Italije (bogati su nalazi osobito u Tarentu i Pompejima). To se u prvom redu odnosi na ogrlice sa životinjskim, posebno lavljim protomama (br. 1, 2, 3, 5, 7, 8), kao i na naušnice s tim motivom (br. 18-20; iz istih razloga ovdje ubrajam i agrafe br. 27-30); lavlje protome su karakterističan motiv za proizvodnju tarentinskih zlatarskih radionica.⁶⁵ Pitanje je, da li istoj proizvodnji treba pripisati i — za Budvu karakteristične — primjerke nakita s negridima, jer je ovaj tip nakita zasada obilnije dokumentiran samo za područje Makedonije, to, možda, upozorava i na neke druge proizvodne centre. (Usp. primjerak naušnice iz Kyme u Eolidi kod Marshalla, n. dj. T. XXXI, br. 1709.) S obzirom pak na znatno viši umjetnički kvalitet budvanskih primjeraka od svih dosad poznatih mi negroidnih naušnica iz naše zemlje (usp. T. IX, 6-8; X, 3-6), kao i na mišljenje da je propagiranje negrida u antičkoj umjetnosti pridonijela aleksandrijska umjetnost,⁶⁶ koja je našla odjeka i u drugim većim centrima,⁶⁷ moramo pretpostaviti, da i ovaj nakit potječe iz jednog od najpoznatijih među njima. Pitanje je samo, da li ga imamo tražiti na Istoku ili pak također negdje na zapadu, možda baš u Velikoj Grčkoj, koja je svoju proizvodnju — osobito u 3. st. prije n. e., kad se ovaj tip najviše propagirao — mogla prilagoditi ukusu i novim zahtjevima rafiniranih i bogatih potrošača. Vjerojatno, nekim udaljenim radionicama ne će pripadati ni oni, rjeđi, primjerci, koji nose izvjesne karakteristike »istočnjačke« umjetnosti, na koje sam upozorio pri samom opisu. Čini mi se, dakle, da se područje djelovanja radionica, koje su sudjelovale u izvedbi ovog — u svim primjercima visokokvalitetnog — nakita, može tražiti prvenstveno u onom širokom polukrugu, kome je središte sama Budva, a opisuju ga oblasti: Makedonija, Tesalija, Atika, Velika Grčka.⁶⁸ Ako ova posljednja i nije bila neposredno područje postanka ovoga nakita — a njenu ulogu u tome ne smijemo podcjenjivati ni umanjivati — onda je taj napredni kraj na zapadu grčkog svijeta, koji je bio polazna točka grčkog koloniziranja naše obale i glavna baza eksporta svakovrsnih proizvoda (keramika, oružje i sl.), odigrao barem istaknutu posredničku ulogu i u importu zlatna nakita, namijenjenu prven-

štveno njegovim iseljenim sinovima, a onda i življu, s kojim su se oni brzo saživjeli.

Pojava i širenje helenističkog zlatnog nakita na našoj obali — bez obzira kojim se putovima to odvijalo — značili su, u svakom slučaju, oplemenjivanje ukusa njenih stanovnika, koji su, i sami, obradi nakita — u manje plemenitom materijalu (srebro, bronca) — od rana posvećivali punu pažnju.⁶⁹ Ne ulazeći u analizu, koliko je visok tehnički kvalitet importiranog grčkog nakita pridonio razvoju ilirskog »zlatarstva« i zanatstva uopće, moram ovdje još jednom da istaknem značenje nalaza iz hercegovačke Gorice (v. Peristil II, n. mj.): tu se — na još nedovršenim primjercima nakita u srebru — pojavljuju mnogi motivi, koje nalazimo i u budvanskom nakitu (naušnice negroidnog tipa, naušnice sa životinjskom protomom, s karakterističnim zavnutim rogovima, agrafe ili fibule s motivom »Heraklova čvora«). Jedan od tih budvanskih motiva — iako se ne mogu povući analogije s obzirom na način i sredstva tehničke obrade — vidimo i u zanimljivom ninskom medaljonu-fibuli, koji je s drugim liburnskim fibulama nedavno objavio Š. Batović (v. bilj. 46). No, ovim pitanjima posvetio sam već pažnju na drugom mjestu.⁷⁰

Dodatak

Na izložbi *Iliri i Grci*, koju je krajem 1959. i poč. 1960. organizirao Narodni muzej u Beogradu, bilo je izloženo — u zajedničkoj vitrini s drugim helenističkim nakitom iz naših krajeva (Ohrid, Đevđelija, Trebeniško Kale i dr.) — i devet primjeraka raznog zlatnog nakita s oznakom provenijencije: Budva. (U Katalogu izložbe, koji su priredili Dj. Mano-Zisi i Lj. Popović — *Iliri i Grci, njihovi kulturni odnosi u prošlosti naše zemlje na osnovu arheološkog materijala*, Beograd 1959., str. 65 — spomenuti su samo ovi predmeti: »1. Zlatan privjesak u vidu amfore, A. 3960, 2. Ogrlica sa ćilibarom i zlatnim člancima sa lavljim glavama, A. 3960, 3. Zlatne minđuše A. 2958 i 3959.« — Uz spomenute primjerke, koji su ušli u Katalog, izložene su bile još dvije zoomorfne naušnice, jedna narukvica i dva privjeska). Sve je te primjerke nedavno otkupio Narodni muzej za svoje Antičko odjeljenje.

Od spomenute četiri zoomorfne naušnice dvije su teriomorfne, a dvije antropomorfne (negroidnog) tipa. Prve dvije — u obliku lavljih protoma — vrlo su slične opisanim naušnicama br. 18-19 (ukoliko, možda, nisu i identične!). Druge dvije pripadaju pak istom tipu negroidnih naušnica kao i budvanska naušnica br. 21, ali se od nje stilski i izvedbom znatno razlikuju: Jedna potpuno odgovara simplificiranoj, bolje rečeno rustificiranoj, varijanti ovog tipa naušnica, koji je karakterističan osobito za skadarsko-ohridski krug (sr. T. X, 3a, b), a druga — zanatski na znatno višoj razini — ima nekih tipoloških i stilskih srodnosti s naušnicom iz Budve. Čini mi se da se može kazati, da ona u neku ruku zatvara onaj razvojni niz karika u tipologiji negroidnih naušnica našeg terena, što od Ohrida (Trebenište) — ili radije još od Gorice — vodi do Budve, ili obratno. I kod ove nove negroidne naušnice, koja je našoj budvan-

skoj osobito srodna po načinu tretiranja kose (kovrče), vidimo jednako stilizirano lice crnca kao i na goričkim ili ohridskim primjercima. Sama pak karičica naušnice, koja kao da imitira spiralni zavoj, daleko zaostaje za visokom kvalitetom obradbe našega primjerka iz Budve.

Nova ogrlica, koja se u Katalogu navodi kao »ogrlica sa ćilibarom i zlatnim člancima sa lavljim glavama« — što je posve netočno — pripada tipu naše negroidne ogrlice br. 6: kod nje je samo svaka treća karičica (omjer 2:1) od jantarske ili, možda, staklene smeđo-providne mase. Ogrlica je na krajevima oštećena te joj nedostaje negroidni ukras; tu su, umjesto originalnih negroidnih glava, naknadno i nestručno umetnute crnačke protome, koje su pripadale negroidnim naušnicama. — Narukvica je od tankog i uskog zlatnog lima, a na krajevima završava zmijskim glavama. Ona je sasvim drugog tipa od naše zmijolike narukvice br. 9. — Od dva spomenuta privjeska jedan se, zapravo, i sam sastoji od čitavog niza sitnih privjesaka u obliku amforica ili zrna žita; taj motiv imamo i na našim naušnicama br. 15 i 16. Drugi »privjesak« možda je, zapravo, dio nekakva nakita, koji nam se nije kompletno sačuvao; ima oblik jezičca, koji je ukrašen izvanredno finim filigranom. S ovog predmeta visi sitan privjesak poput onih netom spomenutih. — Najvrednija je među ovim novonabavljenim nakitnim predmetima, nesumnjivo, prekrasna naušnica (Katalog — n. mj. — zove je privjeskom) u obliku zvjezdolike cvjetne rozete s ukrasnim »okom« od crvenog granata (?) i s privjeskom u obliku amfore (T. IX, 4); usp. slične primjerke kod Marshalla, n. dj., T. LI br. 2328, 2331, 2332-2333 (Za teh-nološku stranu — osobito u modelaciji i ukrašavanju rozete — v. naušnicu br. 2335).

Ma da su svi ovi primjerci nakita nabavljeni kao dio navodnog budvanskog nalaza, čini mi se da u to treba opravdano sumnjati. Tome se, dapače, barem kod velike većine predmeta, protivi stilsko-tehnička analiza: oni se, uz neke izuzetke, sasvim izdvajaju iz stilski i tehničko-zanatski jedinstvenog nakita, koji nam je poznat iz predratnih nalaza u Budvi. Čini mi se, da bi se »autentičnost« mogla dopustiti jedino spomenutom paru teriomorfni kolutastih naušnica pa i onim sitnim privjescima, koji imaju analogija i u budvanskom nakitu. Za spomenutu rozetno-amforoidnu naušnicu manje govore tehnički postupci ukrašavanja (granulacija, koja se u manjoj mjeri pojavljuje na budvanskom nakitu) nego izrazito visok kvalitet izvedbe; osim toga, u prilog njenom pripadánju budvanskom nakitu govori i činjenica — na koju me je ljubazno upozorio Lj. Popović — da se negativni snimak te naušnice našao u Narodnom muzeju u Beogradu zajedno s negativima ostalih budvanskih nalaza iz prije rata. No je li to dovoljno za identificiranje jednog arheološkog predmeta?

Koristim se, na kraju, prilikom da se i ovdje zahvalim kolegama Dj. Manozisiju, šefu Antičkog odjeljenja Narodnog muzeja u Beogradu, i Lj. Popoviću, kustosu toga Odjeljenja, na podacima o ovdje samo sumarno spomenutom nakitu te na spremnosti i dozvoli da se njima poslužim u ovom radu. Kolegi Lj. Popoviću posebno zahvaljujem i za poslane snimke odnosno crteže nakita iz Narodnog muzeja.*

BILJEŠKE

- 1 Vidi o tome osobito G. NOVAK, *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, i P. LISIČAR, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951., gdje je navedena i ostala važnija literatura o tom pitanju.
- 2 Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LIII, Split 1952. (*Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*); o tome sam pitanju govorio i na III. međunarodnom kongresu za grčku i latinsku epigrafiju u Rimu, 1957. god. (*Nuovi contributi di epigrafia agli studi sulla colonizzazione greca in Dalmazia*, Atti del terzo Congresso internazionale di epigrafia greca e latina, Roma 1959.)
- 3 Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Nuovi contributi di epigrafia*, str. 125.
- 4 Mislim pri tome u prvom redu na Trebenište, Radolište, Novi Pazar i druga poznata nalazišta na jugu naše zemlje.
- 5 To bi se zasad moglo dokazati samo za proizvodnju keramike, sudeći po otkrivenim lončarskim pećima u antičkoj Issi. (Usp. M. ABRAMIĆ, *Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 55, Zagreb 1949, str. 13).
- 6 Vidi o tome Peristil II (Zagreb 1957.): D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Oko datiranja srebrna zoomorfna nakita iz goričke ostave*, str. 29 i d.
- 7 To je nedavno pokušao uraditi za naušnice P. LISIČAR u Živoj antici IX, sv. 1–2 (*O nekim tipovima antičkih naušnica iz naših nalazišta*), ali bez sistematskog ilustrativnog pregleda.
- 8 Radove u Budvi — ali tek nakon pronalaska najvećeg dijela ovoga nakita — pratili su stručnjaci Arheološkog muzeja u Splitu i bivšeg »Muzeja kneza Pavla« u Beogradu, koji su imali ograničene mogućnosti istraživanja.
- 9 O ovim nalazima pisao je, u dva navrata, M. ABRAMIĆ (Glasnik narodnog univerziteta Boke Kotorske, IV, br. 1–3, Kotor 1938.: *Antikni nalazi u Budvi*; Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archaeologie, Berlin 1939.: *Archäologische Forschung in Jugoslawien*, str. 178 i d.) i J. PETROVIĆ (Umetnički pregled, II, Beograd 1939.: *Nekropola u Budvi*).
- 10 O tome svjedoči činjenica da je dosta sitnih predmeta bilo dospjelo, zajedno s odbačenom zemljom, u more, gdje su ih pojedini mještani naknadno našli. Budvanin, g. D. Rađenović, koji me je na to upozorio, sakupio je lijepu kolekciju takvih

predmeta, među kojima je i jedan zlatni prsten s ugraviranom glavom (v. br. 25). S time u vezi, čini mi se da nije sasvim opravdana Abramićeva ocjena (*Glasnik n. r. univ. B. K.*, n. sv. str. 37), »da se je hvalevrijedno nastojalo spasiti što više predmeta« (misli se pri tome na rukovodioce gradilišta novog hotela u Budvi, posebno glavnog inženjera I. Valanda, koji je, po Abramićevu pisanju, čak »zadužio našu nauku time, da nam je dao tačan tloris mjesta najvažnijih nalaza« (n. mj., str. 41). Drugačije informacije o odnosu uprave gradilišta prema ovim istraživanjima dao mi je J. Petrović, koji je i u svom izvještaju (*Umetnički pregled*, n. mj.) u tom pogledu vrlo suzdržljiv.

- 11 Nije mi, nažalost, bilo moguće ući u trag onom »tlorisu mjesta najvažnijih nalaza«, za koji Abramić (n. mj.) kaže da ga je »dao« spomenuti ing. Valand. Situaciju najbolje ilustrira činjenica da ni jedan od spomenutih stručnjaka, kojima je uprava gradilišta — po pisanju Abramića — omogućila da proučavaju »teren i svaki nalaz«, nije u navedenim svojim izvještajima o budvanskim nalazima ni približno obuhvatio onaj dio inventara, koji se odnosi na zlatni nakit.
- 12 Zahvaliti imamo za to tehnički vrlo dobrim snimcima budvanskog fotografa J. Šuljka, kojemu se ovdje zahvaljujem za ljubezno ustupljene fotokopije, posebno za novokopirane detalje sa tih snimaka.
- 13 Splitski Arheološki muzej nabavio je, zaslugom ondašnjeg svog direktora M. Abramića — neposredno nakon pronalaska ovog nakita — jedini primjerak narukvice (od zlata), koja je bila izrađena u obliku zmijske (v. br. 9).
- 14 Vlasništvo g. R. Homena (*Sr. br. 6, 13, 14, 20 i 23*).
- 15 Usp. P. LISIČAR, *Crna Korkira*, str. 28.
- 16 Βουδῶη (Ps.-Skylak, Filon kod Stefana Biz.), Βοτρώα (Ptolemej), *Butua* (Plinije, Ravenat); usp. i druge oblike kod A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, str. 103 s. v. *Butua*.
- 17 Polibije 32, 18.; za ostatke njenih bedema (?) sr. *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, sv. XXXIII, Split 1910., T. IV, 2.
- 18 *Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1953 (Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona*, str. 75); usp. i *Nuovi contributi di epigrafia*, n. mj., str. 129.
- 19 *Ibidem*, *passim*.
- 20 M. ABRAMIĆ, *Antikni nalazi u Budvi*, str. 34.
- 21 Stara naselja u navedenim gradovima nalazila su se na brežuljcima, bilo na visovima (gradine) bilo na pristrancima; takvom tipu naselja odgovaralo bi u Budvi pretpostavljeno naselje na »Spasu«.
- 22 Ovim nizinskim naseljima na poluotoku odgovarao bi, opet, današnji položaj uže Budve, unutar dijelom porušenih zidina. — Dyggve je nedavno dao zanimljivu skicu tipologije ovih naseobina (*Urbis*, 1958: *Grčka kolonizacija u Dalmaciji*).
- 23 O budvanskim grobnim spomenicima govorim u referatu, koji sam održao na VII. međunarodnom kongresu za klasičnu arheologiju u Rimu—Napulju 1958. *La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie. Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica*, vol. III (1961) str. 143 i d.

- 24 M. ABRAMIC, *Antikni nalazi u Budvi*, str. 34.
- 25 N. mj., str. 38.
- 26 *Archäologische Forschung in Jugoslawien* (Bericht..., str. 179).
- 27 N. mj., str. 170.
- 28 *Ibidem*.
- 29 G. BECATTI, *Oreficerie antiche, dalle minoiche alle barbariche*, Roma 1955.
- 30 F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London 1911.
- 31 R. SIVIERO, *Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli*, 1954 (Sansoni).
- 32 P. AMANDRY, *Collection Hélène Stathatos - Les bijoux antiques*, Strasbourg 1953.
- 33 Takve su na sličnoj ogrlici u zbirci Stathatos — AMANDRY, n. dj. br. 277, T. LI (karneola) — i na jednoj drugoj u napuljskom muzeju — SIVIERO, n. dj., br. 84, T. 98 i 99 (granat).
- 34 Usp. AMANDRY, n. dj., br. 255, 258/9 (T. XLV, XLVI) i dr.
- 35 K. HADACZEK, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*, Wien 1903.
- 36 R. ZAHN, *Sammlung Baurat Schiller*, Berlin 1928.
- 37 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Oko datiranja srebrna zoomorfna nakita iz goričke ostave*.
- 38 Upozoravam na sve poznate primjerke iz makedonskih nalazišta (v. bilj. 7) kao i na jače stilizirane primjerke ovakvih naušnica u srebru iz Gorice, s istovetnim tretiranjem lica (Peristil, II, T. II).
- 39 Iz Kyme u Eolidi. Usp. jednu posebnu tipološku varijantu negroidnih naušnica iz Bettone u Italiji (v. BECATTI, n. dj., br. 406 a, b); T. IX, 5.
- 40 Nove makedonske primjerke, iz područja Ohridskog jezera, objavio je V. Lahtov u časopisu *Lihnid*, I (str. 147, sl. 10), II—III (T. IV, sl. 4, 5, 6, 7; XV, sl. 2, 3). — V. bilj. 7. — O srebrnim imitacijama odnosno replikama ovih naušnica, iz Gorice u Hercegovini, v. navedeni moj rad u *Peristilu*, II; (usp. bilj. 6).
- 41 Jednu od dviju takvih naušnica — vjerovatno s crnogorskog područja — koje se nalaze u privatnom posjedu u Zagrebu, ima u svojoj zbirci Dr. I. Meixner, čijom je ljubaznošću ovdje objavljujem kao komparaciju (T. IX, 8; X, 3 a, b). Naušnica je posve slična onoj, koju je najprije objavio Lahtov (*Lihnid*, I, n. mj., bez opisa), a potom Lisičar (n. mj., sl. 8).
- 42 Oba ta primjerka nakita, ogrlica (u posjedu g. R. Homena iz Kotora) i naušnica, vide se na istoj suvremenoj fotografiji J. Šuljka (T. IV, 6).
- 43 Usp. kod AMANDRY-ja (n. dj.) zlatni naiskos s Dionisovim likom, br. 232, sl. 51 i 52 i T. XXXV.
- 44 Usp. na pr. lik umirućeg Gala iz pergamske helenističke baštine (Rim, Kapitolijski muzej).
- 45 S fotografijom objavili su ga M. ABRAMIC (Bericht, T. 5a) i J. PETROVIC *Umetnički pregled*, n. sv., str. 172).

- 46 Š. BATOVIĆ, *Plattenfibeln aus Kroatien*, str. 370 i d. (br. 3), i T. 46, 3 c.
- 47 M. ABRAMIĆ, *Antikni nalazi u Budvi*, str. 38.
- 48 U kolekciji budvanskih nalaza, koju je sabrao g. D. Rađenović — većinom pribirući po odbačenoj zemlji, iz iskopa, u moru — nalaze se još dva prstena, no, čini mi se, kasnijeg porijekla.
- 49 Bez navođenja materijala spominju ga ABRAMIĆ (Bericht, n. mj.) i PETROVIĆ (n. mj.); na karneolu kao materiju od koje je bio izrađen skarabej upućuju analogije: sr. SIVIERO (n. dj.) br. 37, 73, BECATTI (n. dj.) br. 318, i dr.
- 50 Usp. BECATTI (n. dj.), str. 89.
- 51 ABRAMIĆ, *Antikni nalazi u Budvi*, str. 38.
- 52 AMANDRY (n. dj.), str. 84.
- 53 Iz same fotografije (v. navedenu tablu) ne da se zaključiti, od koje je materije načinjen, no ipak čini se, kao da to nije bio zlatni lim.
- 54 Od naših starijih nalazišta usp. na pr. Glasinac, gdje se takav ukrasni predmet — u bronci — javlja u grobnom inventaru nekoliko tumula; usp. A. BENAC — B. ČOVIĆ, *Glasinac*, 2, T. VI, 12, X, 11, XIII, 7, XIV, 13 XV, 14 (navedeni primjerci pripadaju tumulima: III (grobovi br. 2, 3, 9), IV (grob br. 1) — Ilijak — i XXV (grob br. 11) — Rusanovići.
- 55 Među prstenjem, otkopanim u Budvi, bilo je i staklenih primjeraka, no ti nesumnjivo pripadaju kasnijim, rimsko-dobnim grobovima.
- 56 Na nekim primjercima negroidnih naušnica u Narodnom muzeju u Beogradu (osobito na jednom primjerku s fino modeliranom kosom; T. X, 6) kao da se vide tragovi oblaganja lica tankim zlatnim limom; nije ipak sigurno da su takvi likovi na antičkom nakitu bili na taj način lišeni izvanrednog bihromnog efekta.
- 57 Kod ogrlice u zbirci Stathatos (AMANDRY, n. dj., br. 277) te su karičice od karneole, pa bi se to moglo pretpostaviti i za naš primjerak, koji je s onim neobično srodan u cjelokupnoj tehničkoj izvedbi. Naprotiv, takve su karičice kod jedne slične ogrlice u napuljskom Narodnom muzeju (BECATTI, n. dj., br. 434; SIVIERO, n. dj., br. 84, T. 98—99) od granata.
- 58 ABRAMIĆ (*Antikni nalazi u Budvi*, str. 38) kaže da su listići bršljana na figuralnom medaljonu ispunjeni emajlom.
- 59 To je lik koji se vrlo često javlja u antičkom, ali i prehistorijskom nakitu, osobito u funkciji privjeska (vrlo često od staklene paste).
- 60 Ne navodeći ovdje dobro poznate primjere skarabeja u egipatskoj umjetnosti, podsjećam na pr. samo na poznate primjerke zmijolikih srebrnih narukvica iz Trebeništa (v. Lj. POPOVIĆ, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd 1956, T. XII).
- 61 Heraklov lik javlja se i na ravnoj plosi skarabeja iz ovog istog nalaza (br. 26). Njegov kult bio je još i u rimsko doba mnogo raširen na našoj obali, kako pokazuju brojne dedikacije na votivnim spomenicima, a dosta je često fiksiran i u figuralnoj kulturnoj plastici naših krajeva.

- 62 O toj vrsti nakita, sa specijalnim obzirom na njegovu pojavu u ranom srednjem vijeku, pisao je nedavno Z. VINSKI u Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. IX, 1956. (*Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica okrenute piramide*); pisac se u uvodu kratko zadržava i na poznatim mu primjercima iz antike, od kojih najstariji idu u 7./6. st. prije n. e. (str. 65).
- 63 S obzirom pak, da se bula pojavljuje na sačuvanoj fotografiji (v. T. IV) zajedno s drugim primjercima nakita, koji se mora ranije datirati, možda će i nju trebati datirati u isto vrijeme, jer postoji vjerojatnost, da tu imamo predstavljenu grobnu cjelinu, barem što se tiče zlatnih priloga.
- 64 Na sačuvanim fotografijama iz vremena nalaza, uz tipične helenističke primjerke nakita (naušnice, privjesci i sl.), prikazani su i razni predmeti iz rimskog doba (stakleno prstenje, novac i sl.), što će bez sumnje pripadati sporadičnim, izoliranim nalazima. — I kod kasnijih, poslijeratnih, sistematskih istraživanja u ovoj nekropoli nađeno je dosta takva materijala, napose keramike, stakla i sl. — Budvanska nekropola sistematski je ispitivana istom nakon oslobođenja — prvu veću kampanju (1952.) vodio je pisac ovih redaka — ali rezultati tih istraživanja nisu još objavljeni.
- 65 Usp. BECATTI, n. dj., str. 87.
- 66 Usp. AMANDRY, n. dj., str. 139 (br. 277). Za razliku od navedenog pisca, koji dopušta ulogu aleksandrijske umjetnosti u širenju ovog tipa nakita, poznata već od ranije, BECATTI (n. mj.) nije sklon »helenističkom ambijentu« pripisati ni toliku ulogu, smatrajući da je taj motiv sam po sebi odgovarao helenističkim koncepcijama o životu i umjetnosti.
- 67 Jedan par naušnica toga tipa — s drukčijom strukturom karičice — nađen je u Tarentu (BECATTI, n. dj., br. 405 a, b, T. CVII), a drugi jedan par (T. IX, 5) — izveden u sasvim drugoj tehnici — u Bettoni u Italiji (ibidem, br. 406 a, b). Primjere sam reproducirao i u navedenom radu u Peristilu, II (T. III, br. 3-5). Takvih primjeraka, većinom iz italskih nalazišta, ima i u drugim evropskim muzejima; usp. HADACZEK, n. dj., str. 76, bilj. 3 (v. i sl. 150-151).
- 68 Sve su to oblasti, koje su imale specifičan razvoj u antičkom grčkom zlatarstvu (usp. BECATTI, n. dj., str. 75-95 passim), odakle su direktno ili indirektno mogli stizati importom proizvodi njihovih radionica u naše krajeve.
- 69 V. o tome RENDIĆ-MIOČEVIĆ u Arheološkom Vestniku IV/2, 1953. (*Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju*) i Peristilu, II (n. rad), gdje je citirana i druga literatura.
- 70 Ibidem.

* Crteže u ovoj radnji (osim onih na sl. 18 i T. X, koje su izradili S. Dimitrijević i Z. Svirčić) izradila je arh. A. Faber. Za fotokopije, uz već navedene, dugujem zahvalnost i g. dr. J. Petroviću te kolegama M. Nikolanciju i Š. Batoviću, a osobito fotografu g. J. Šuljku, koji mi je stavio na raspolaganje sve svoje snimke budvanskog nakita. Istima sam zahvalan i za podatke koje su mi ljubazno saopćili. Dužnost mi je također da se zahvalim g. dr. I. Meixneru na ljubaznoj dozvoli da snimim i objavim naušnicu u njegovu posjedu. Na kraju, po čemu sam zahvalan kolegi Dr. V. Miroslavljeviću na uloženoj trudu oko slikovne opreme ovoga moga rada.

RESUMÉ

C'est en 1938, peu avant la dernière guerre, que fut mise au jour, à Budva, sur le littoral Monténégrin, lors des travaux de fondations de l'hôtel moderne «Avala» une nécropole antique portant des caractéristiques illyriennes, hellénistiques et romaines et contenant de nombreuses tombes et monuments funéraires de types et de formes très différents. On y a trouvé une grande quantité de mobilier funéraire, surtout des vases en céramique, en bronze et en verre, ainsi que des armes et des bijoux. Cette trouvaille extrêmement intéressante, qui suscita alors une attention bien méritée, n'a cependant jamais été l'objet d'une étude systématique. Seules quelques publications périodiques yougoslaves (*Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske* IV, 1938, *Umetnički pregled* II, 1938) en firent une brève mention, et on en entendit parler encore au dernier congrès international d'archéologie d'avant-guerre à Berlin (Abramić).

Quoique cette découverte inattendue ait fourni des informations précieuses concernant le site de la cité antique de Budva (Βουδοῖνη *Butua*), — plus particulièrement de celui de sa nécropole, qui montre une continuité de plusieurs siècles et décèle son caractère illyro-gréco-romain, avec les deux rites d'enterrement — ce sont les bijoux d'or mis au jour qui en constituent l'intérêt principal, bijoux qui, de par leur nombre, leur variété, et la qualité de leur facture surpassaient tout ce qui avait été trouvé antérieurement sur le littoral yougoslave. Au cours du temps presque tout contrôle du contenu de cet inventaire funéraire précieux fut perdu, ceci s'étant dispersé dans les mains de différents propriétaires, de sorte qu'il est aujourd'hui pratiquement impossible de retrouver leur trace complètement. Les circonstances extraordinaires de cette trouvaille, dont les archéologues compétents ne furent informés que «post festum», nous empêchent d'en posséder la moindre documentation, ne fût-ce qu'un détail qui nous renseignerait avec certitude sur la portée de son contenu, ou des indications sur le lieu exact de la trouvaille etc. Selon les uns il n'y s'agirait que d'une seule tombe, selon d'autres de deux tout au plus, ce qui ne paraît pas vraisemblable, vu les différences et distances d'ordre typologique et chronologique.

L'auteur de cette étude, ayant rassemblé soigneusement les détails concernant ce lot (c'est lui qui a dirigé les premières fouilles systématiques de la localité après la guerre), analyse ici pour la première fois les bijoux d'or de cette nécropole en son ensemble. Ces bijoux appartiennent presque entièrement à l'époque hellénistique, c'est à dire aux ateliers d'orfèvres hellénistiques, en premier lieu ceux du Sud italique (*Magna Graecia*). La liste des bijoux d'or de la nécropole de Budva compte, selon les résultats de cette enquête (basée pour la plupart sur les photographies contemporaines du lot conservées jusqu'à nos jours et prises par le photographe Josip Šuljak de Budva) une quarantaine d'objets, mais leur nombre devait être très vraisemblablement plus grand. Cependant il est impossible d'établir la liste exacte après ces vingt ans d'intervalle. Il arrive encore, que des objets d'or nouvellement acquis par les musées

yougoslaves laissent supposer qu'ils appartiennent au même lot, quoique l'analyse du style ne confirme pas toujours ces suppositions.

Les bijoux d'or de Budva, qui se composent d'un nombre de colliers, bracelets, pendants d'oreille, médaillons, bagues, agrafes, pendentifs, épingles à cheveux et autres objets décoratifs divers, peuvent être situés entièrement entre le 4e et le 1er siècle avant notre ère. Tout en embrassant l'époque hellénistique, certains de ces objets décoratifs montrent également des traditions antérieures, ou bien postérieures, à cette époque, les uns celles de l'antiquité classique grecque, d'autres les caractéristiques de l'art et de l'orfèvrerie romains; la grande majorité des bijoux doit toutefois être attribuée sans aucun doute aux 3e et 2e siècles avant notre ère — surtout au 3e — époque de la floraison de la culture hellénistique sur la côte italique voisine ainsi que sur la côte illyrienne des Balkans, lieu d'une intense colonisation italo-dorienne. Les nombreuses analogies que montrent plus ou moins tous les types et tous les exemplaires des bijoux de Budva (cf. Hadaczek, Marshall, Amandry, Siviero, Becatti et autres) font conclure que le berceau du plus grand nombre de ces objets artistiques est la ville de Tarante dans le Sud de l'Italie, ville qui excelle également dans la manufacture d'autres objets d'art décoratif (céramique, vaisselle de métal etc.) trouvés à Budva et ailleurs sur la côte orientale de l'Adriatique. Il faut mentionner avant tout les objets portant comme décor des motifs de nègres (têtes de nègres ou de négresses pétries de pâte de verre ou d'autres masses de haute valeur) dont on a trouvé récemment un grand nombre, quoique de facture inférieure — à l'intérieur de l'Illyrie du Sud, dans les environs d'Ohrid surtout. Ce qui, dans ces bijoux, rappelle les ateliers de Tarante n'en est pas l'idée — qui est, d'ailleurs, tout orientale, voire alexandrine — mais le style et la facture où le filigrane joue un rôle considérable. Vu que Budva — comme d'ailleurs toute la côte illyrienne — entretenait des liens avec le monde hellénistique plutôt par voie de mer que par voie de terre, il semble logique de supposer des vraies voies d'importation dans ces régions, sans soulever la question d'où les ateliers de l'Italie du Sud eux-même recevaient des impulsions et des influences.

Se référant à certains exemplaires de bijoux de caractère hellénistique prononcé, tant par leurs motifs que par leur facture (pendants d'oreille négroïdes, zoomorphiques — à têtes d'animal —, agrafes en «noeud d'Hercule», médaillons à figure humaine), l'auteur souligne encore une fois le rôle de l'importation hellénistique de bijoux dans la production illyrienne locale, dont on trouve des indices — du moins dans une certaine mesure — également dans la parure d'argent hellénistique de Gorica en Herzégovine et dans une fibule de bronze et argent (médaillon à figure) découverte dans une tombe de la Liburnie ancienne.

Inventaire des objets décoratifs en or (bijoux d'or) trouvés dans la nécropole de Budva:

A. Colliers

1. Collier — chaînette à maillons en forme de «huit», à décor zoomorphique (tête d'animal) — (Fig. 1 et Pl. IV, 2).
2. Collier en forme de chaînette à décor zoomorphique, semblable au précédent (Fig. 2 et Pl. II, 1).
3. Collier en forme de chaînette à décor zoomorphique, entièrement semblable au précédent (Pl. II, 2).
4. Collier en forme de chaînette à décor zoomorphique (Fig. 3 et Pl. III, 1).

5. Collier en forme de chaîne à double emmaillement à décor zoomorphique (Fig. 4 et Pl. III, 2).
6. Collier en forme de chaînette bichrome (à maillons d'or et cornaline) à décor anthropomorphique (têtes de nègre et négresse) (Fig. 5 et Pl. IV, 1).
7. Décor zoomorphique: bout de collier (?) (Fig. 6 et Pl. V, 4).
8. Décor zoomorphique de collier (?) semblable au précédent (Fig. 7 et Pl. III, 5).

B. Bracelets

9. Bracelet serpentiforme en spirale (Fig. 8 et Pl. VII, 1).
À l'intérieur (v. fig. 9) et à l'extérieur on lit ΔΥΣΑΓΟΡΑΣ gravé en pointillé.

C. Pendants d'oreille

10. Pendentif d'oreille en forme de pyramide renversée (Fig. 10 et Pl. VIII, 8).
11. Pendentif d'oreille en forme de pyramide renversée, semblable au précédent (Fig. 11 et Pl. III, 4; V, 5).
12. Pendentif d'oreille en forme de pyramide renversée, entièrement semblable au précédent (Pl. III, 3).
13. Pendentif d'oreille en forme de pyramide renversée, semblable aux pendants N°s 11 et 12 (Pl. VIII, 6).
14. Pendentif d'oreille en forme de pyramide renversée, entièrement semblable au précédent (Pl. VIII, 7).
15. Pendentif d'oreille en forme de rosace, avec pendentifs (Fig. 12 et Pl. IV, 3; VI, 2).
16. Pendentif d'oreille en forme de rosace, entièrement semblable au précédent (Pl. IV, 4; VI, 1).
17. Pendentif d'oreille en forme de rosace à pendentif anthropomorphique (Fig. 13 et Pl. V, 1).
18. Pendentif d'oreille — en forme d'anneau tors — zoomorphique, à protomé de lion (Fig. 14 et Pl. V, 1).
19. Pendentif d'oreille — en forme d'anneau — zoomorphique, à protomé de lion, semblable au précédent (Fig. 15 et Pl. VIII, 5).
20. Pendentif d'oreille (?) — en forme d'anneau — zoomorphique, à protomé de lion, semblable aux précédents (Fig. 18 et 19).
21. Pendentif d'oreille — en forme d'anneau — zoomorphique, à protomé de nègre (type anthropomorphique - négroïde) (Fig. 16 et Pl. V, 2; IV, 6).

D. Médaillons

22. Médaillon à figure — tête de femme (?) en relief — servant de pendentif ou de broche (Pl. VI, 3).
23. Médaillon à figure, quasi identique au précédent (Pl. V, 3).

E. Bagues

24. Bague en or massif à pierre (Fig. 17 et Pl. II, 7).
25. Bague en or à gros disque gravé de tête de femme (Fig. 18).
26. Bague à tête mobile en forme de scarabée en cornaline (?) (Pl. VIII, 1. a, b, c).

F. Agrafes

27. Agrafe en »noeud d'Hercule« (Fig. 19 et Pl. II, 4).
28. Agrafe en »noeud d'Hercule« entièrement semblable à la précédente (Pl. II, 5).
29. Agrafe en »noeud d'Hercule« semblable aux N°s 27 et 28 (Pl. II, 3).
30. Agrafe en »noeud d'Hercule« semblable aux précédentes (Pl. II, 6).
31. Agrafe en »noeud d'Hercule« en guise de partie de collier (v. N° 5) (Pl. V, 6; III, 2).

G. Pendentifs

32. Pendentif en forme de bulle (Fig. 20 et Pl. IV, 5).
33. Pendentif en forme de phallos (Pl. VIII, 8).

H. Épingles à cheveux

34. Épingle à cheveux en forme de secteur de rosace (Fig. 21a).
35. Épingle à cheveux (?) en fil d'or mince, à tête en forme de rosace (Fig 21b).

I. Objets divers (non identifiés)

36. Petite rosace double en fil d'or granulé (Fig. 21 c).
37. Fragment de collier ou de bracelet à boucle en forme de calotte hémisphérique (Pl. VIII, 9).

Appendice

Objets décoratifs d'or (bijoux d'or) se trouvant au Musée National de Beograd, supposés de provenance de Budva:

4 pendants d'oreille (dont 2 zoomorphiques — à têtes d'animal — et 2 anthropomorphiques - négroïdes), un bracelet, 3 pendentifs (dont un — peut-être pendant d'oreille — en forme d'amphore, avec toute vraisemblance de Budva), un collier (à têtes de nègres).

T A B L E

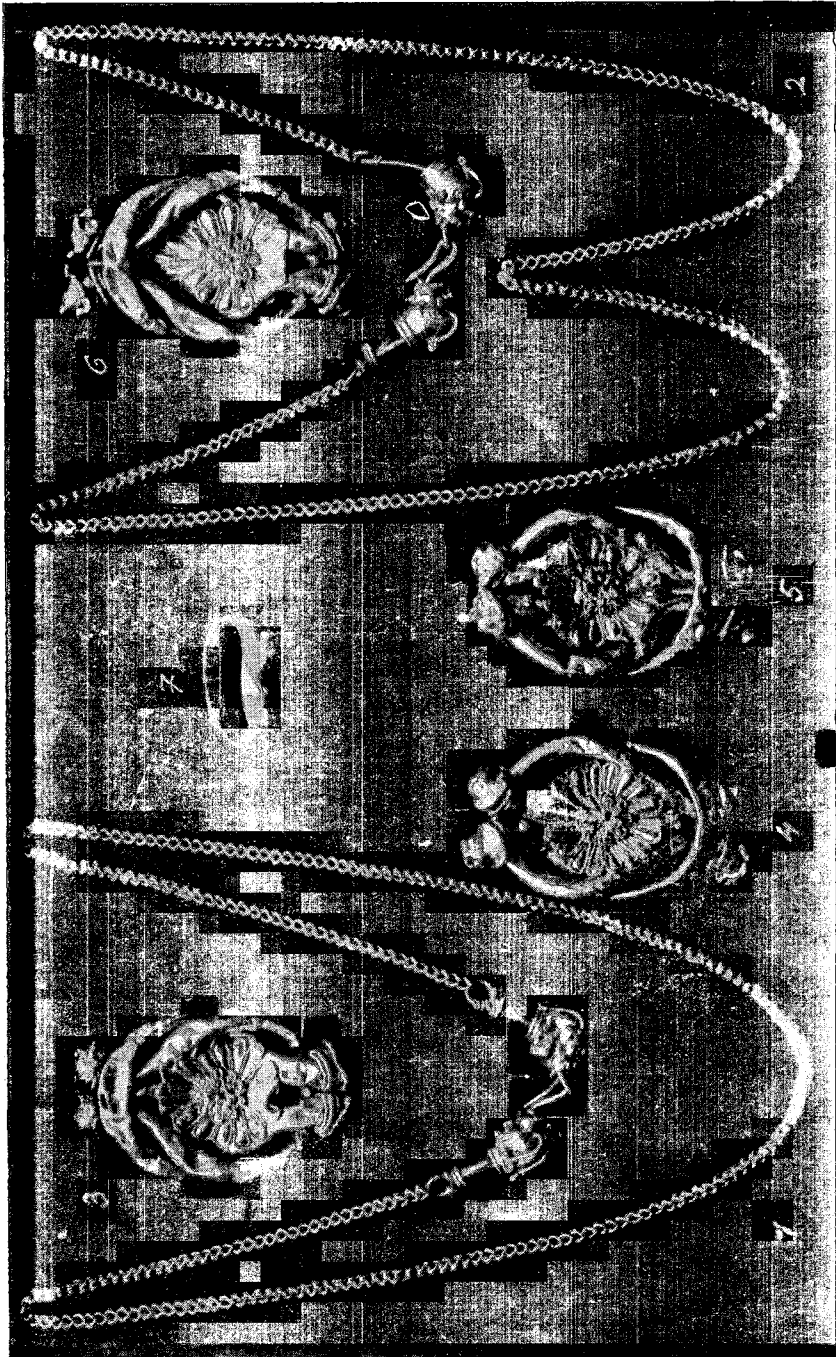
- TABLA I. Budva: Sl. 1. Pogled na grad i hotel »Avalu« (položaj antičke nekropole) Sl. 2. Grčka stela.
- TABLA II. Budva: Sl. 1, 2. Ogrlice (br. 2, 3). Sl. 3–6. Agrafe (br. 27–30). Sl. 7. Prsten (br. 24).
- TABLA III. Budva: Sl. 1, 2. Ogrlice (br. 4, 5). Sl. 3, 4. Naušnice (br. 11, 12). Sl. 5. Teriomorfni ukras (br. 8.).
- TABLA IV. Budva: Sl. 1, 2. Ogrlice (br. 6. 1). Sl. 3, 4, 6. Naušnice (br. 15, 16, 21). Sl. 5. Privjesak (bula, br. 32).
- TABLA V. Budva: Sl. 1, 2, 5. Naušnice (br. 17, 21, 11). Sl. 6. Agrafa-privjesak (br. 31). Sl. 3. Medaljon (br. 23). Sl. 4. Teriomorfni ukras (br. 7).
- TABLA VI. Budva: Sl. 1, 2. Naušnice (br. 15, 16). Sl. 3. Medaljon (br. 22).
- TABLA VII. Budva: Sl. 1. Narukvica (br. 9). Sl. 2, 3. Ogrlice (br. 2, 3).
- TABLA VIII. Budva: Sl. 1 a, b, c. Prsten (br. 26). Sl. 3–7. Naušnice (br. 10, 18, 19, 13, 14). Sl. 2. Agrafa (br. 29). Sl. 8, 9. Privjesci ili ulomci nakita (br. 33, 37).
- TABLA IX. Sl. 1. Nin: medaljon-fibula, Zadar, Arheološki muzej. Sl. 2, 3. Naušnice, Split, Arheološki muzej. Sl. 4. Budva (?): naušnica, Beograd, Narodni muzej. Sl. 5. Bettona (Italija): naušnica. Sl. 6. Gorica (Hercegovina): naušnica (oštećena), Split, Arheološki muzej. Sl. 7. Gorica (Hercegovina): naušnica, Sarajevo, Zemaljski muzej. Sl. 8. Bosna (?): naušnica, Zagreb privatni posjed.
- TABLA X. Sl. 1, 2. Gorica (Hercegovina): kopča (?), Sarajevo, Zemaljski muzej. Sl. 3 a, b. Bosna (?): naušnica, Zagreb, privatni posjed. Sl. 4. Gorica (Hercegovina): naušnica (oštećena), Split, Arheološki muzej. Sl. 5 a, b. Gorica (Hercegovina): dio naušnice (perle), Split Arheološki muzej. Sl. 6. Trebenište: naušnica, Beograd, Narodni muzej.

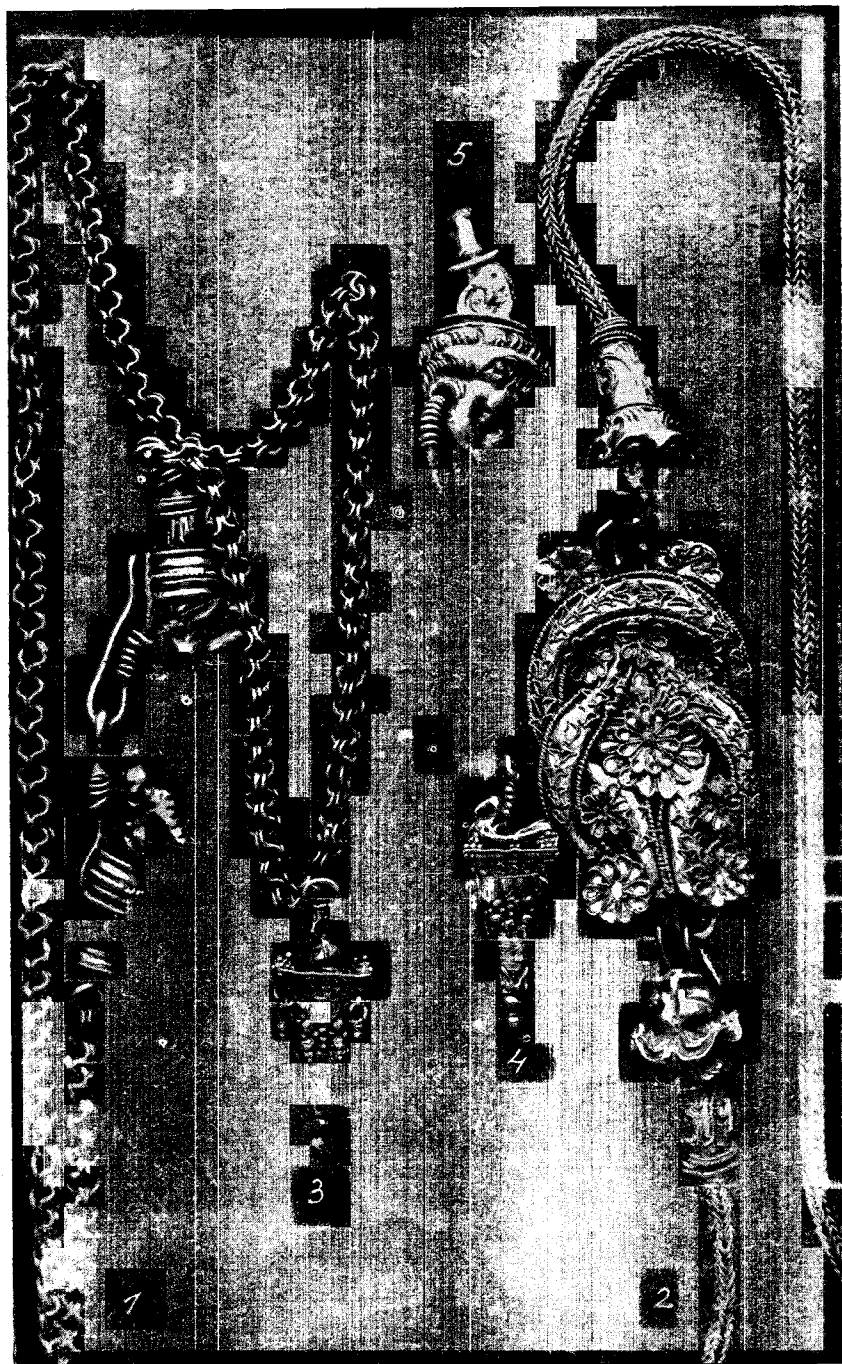

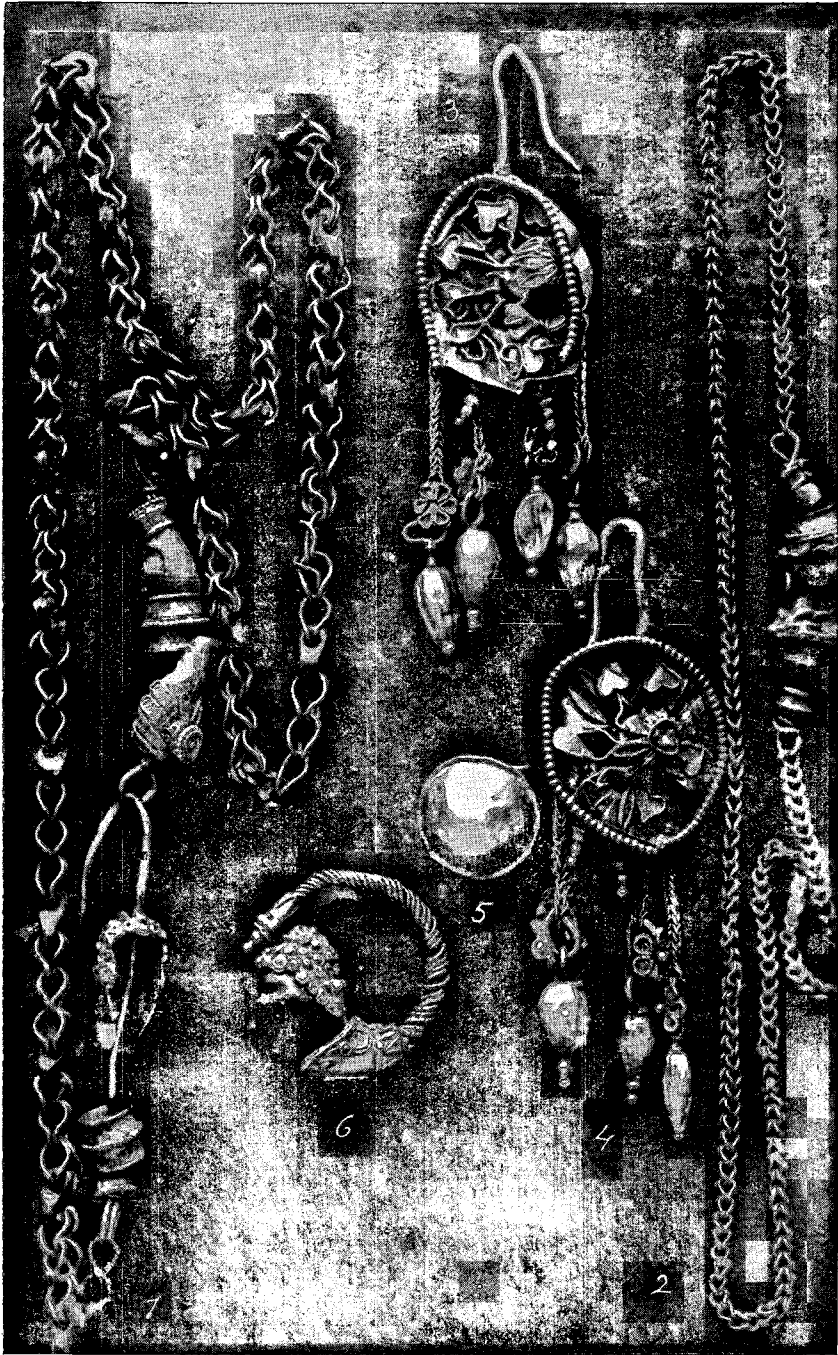
Sl. 1

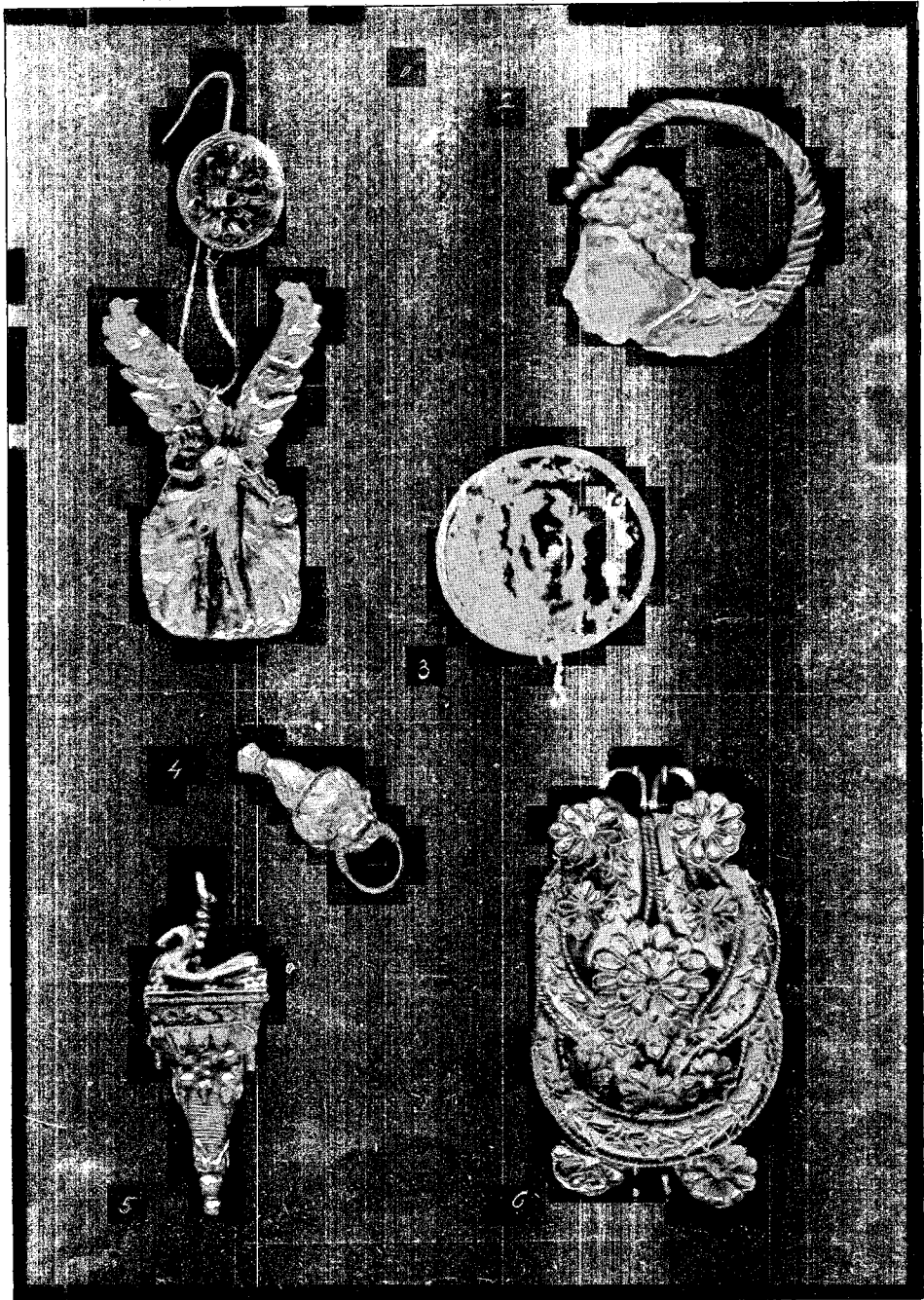

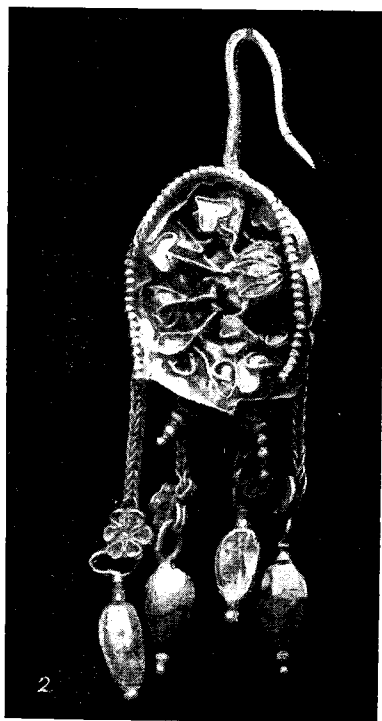
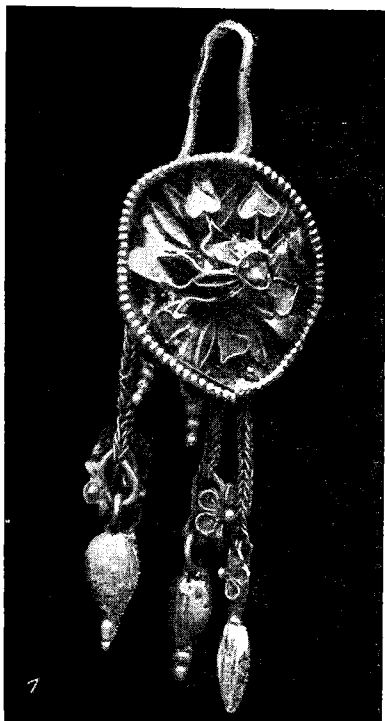
Sl. 2

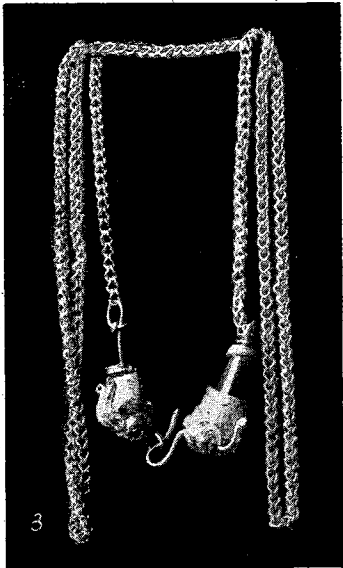
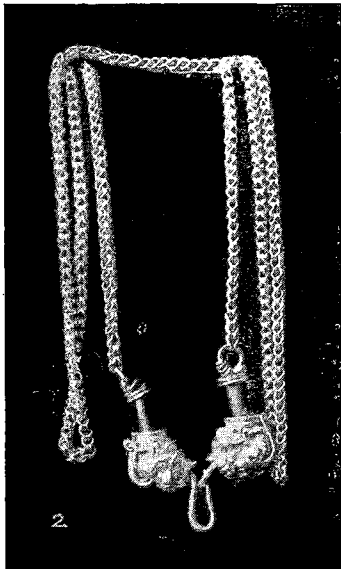
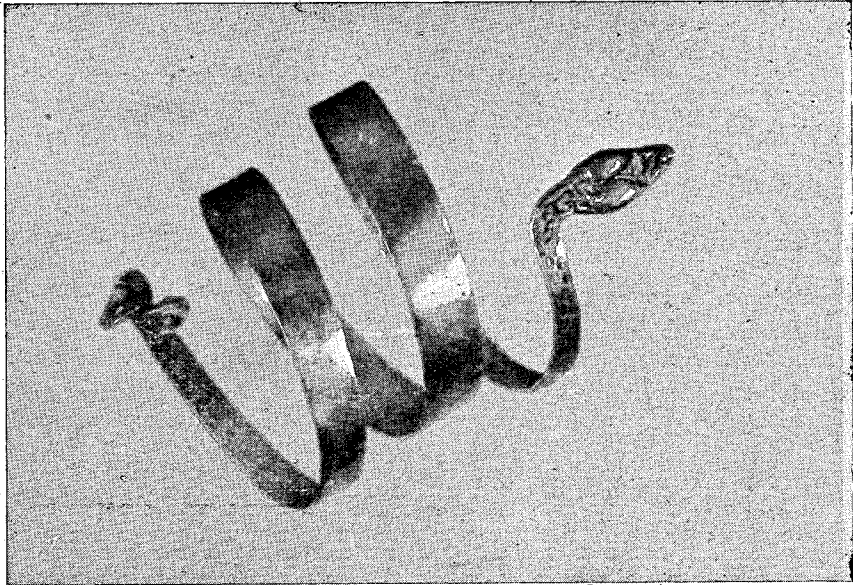

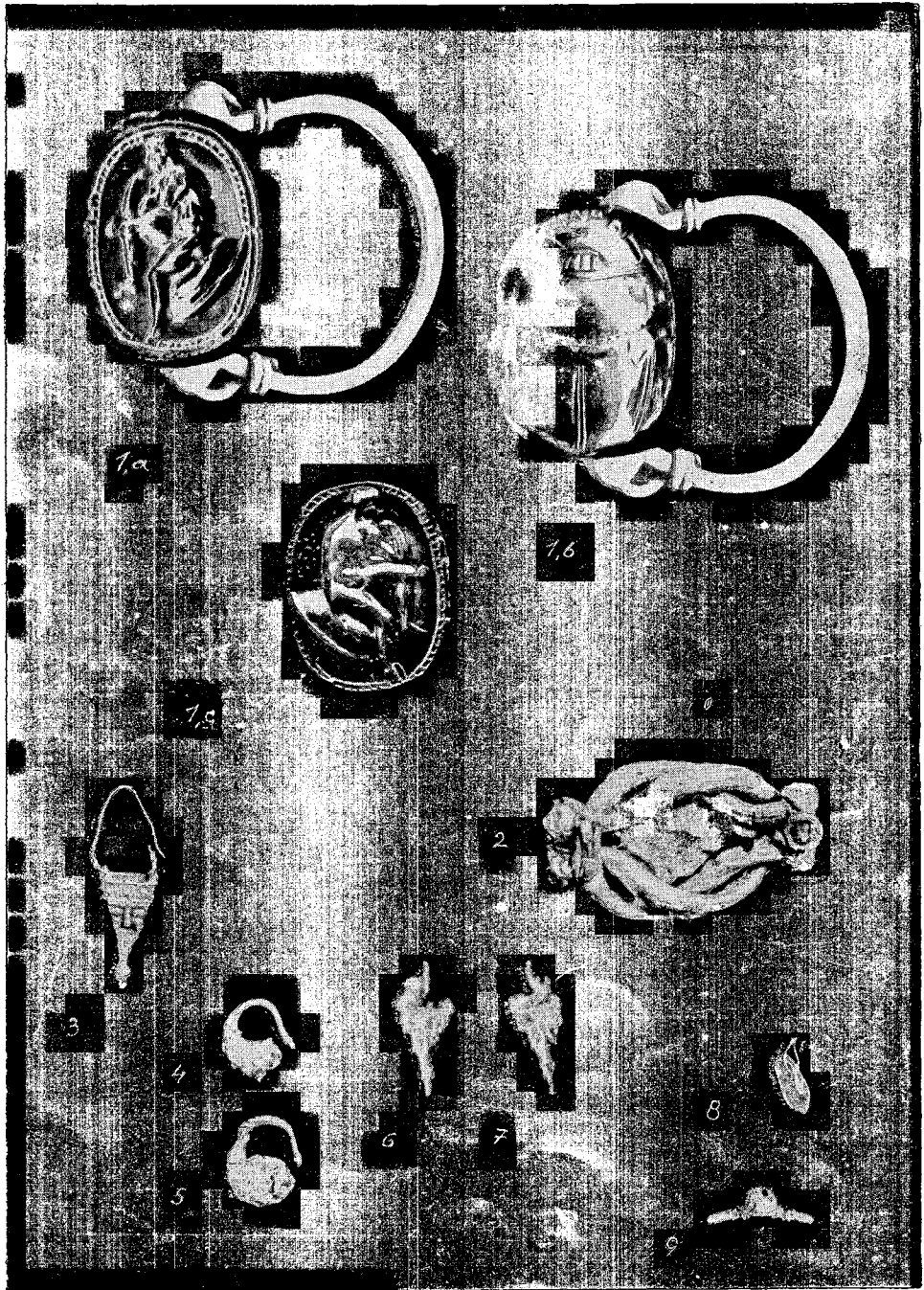

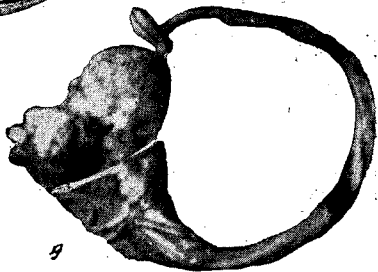
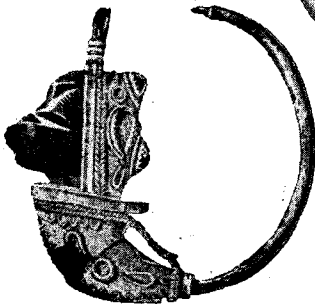
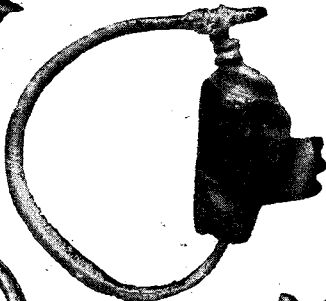
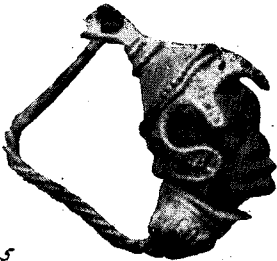
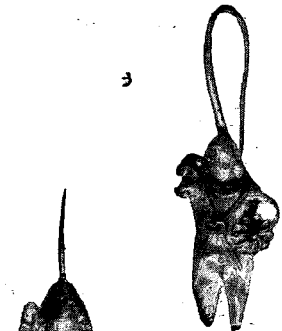

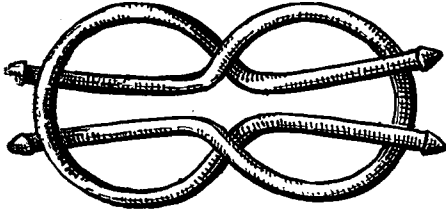

Migdonia?

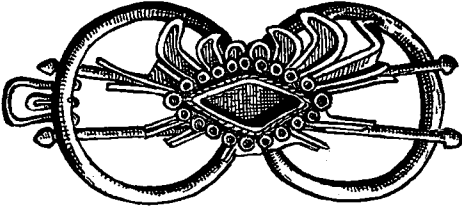

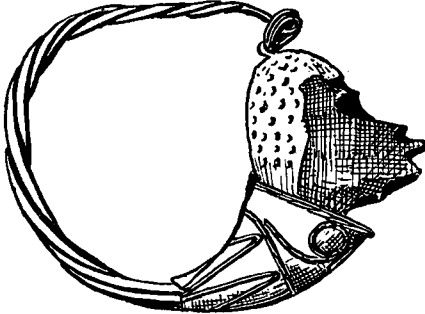
1

2

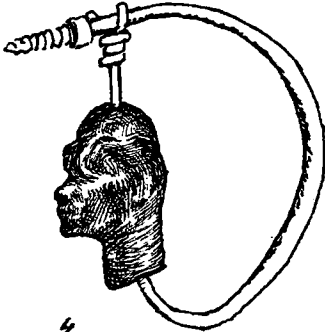

2

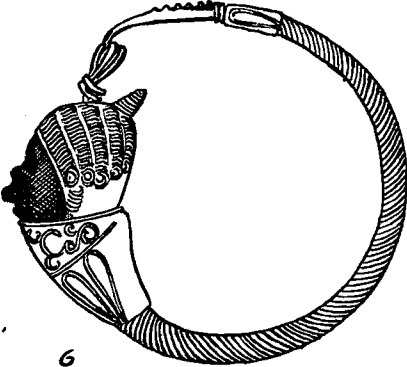

3

6

4

6

2

5 6